

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Κ. ΣΑΜΣΑΡΗΣ

Η ΡΩΜΑΙΟΚΗ ΑΠΟΙΚΙΑ ΤΗΣ ΚΑΣΣΑΝΔΡΕΙΑΣ (COLONIA IULIA AUGUSTA CASSANDRENSIS)

Αντίθετα με την κλασική πόλη της Ποτίδαιας, που υπήρξε αντικείμενο ειδικής μονογραφίας¹, η διάδοχός της ελληνιστική και ρωμαϊκή πόλη της Κασσάνδρειας δεν είχε ανάλογη τύχη². Πέρα από τις λιγοστές πληροφορίες, που βρίσκει κανείς για τη ρωμαϊκή αποικία της Κασσάνδρειας στη *Realencyclopädie*³ και σε μερικά γενικά έργα⁴, δεν έγινε καμιά ως τώρα προσπάθεια για συστηματική μελέτη της αποικίας και της επικράτειάς της (*territorium*)⁵.

Ακόμη, σε σύγκριση με τις άλλες τρεις ρωμαϊκές αποικίες της Ελληνικής Μακεδονίας (Δίο, Πέλλα, Φίλιπποι), η Κασσάνδρεια - και η επικράτειά της - είναι παραμελημένη κι από αρχαιολογική άποψη. Αν εξαιρέσει κανείς την 'Ολυνθο και το ιερό του 'Αμμωνα Δία (στην 'Αφυτη) σε κανένα σχεδόν άλλο αρχαιολογικό χώρο δεν έχουν γίνει, μέχρι σήμερα τουλάχιστον, συστη-

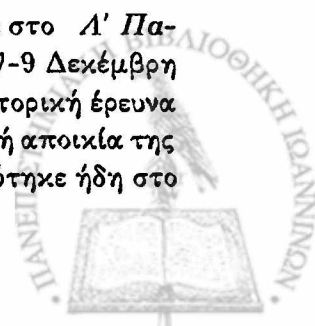
1. J. A. Alexander, *Potidaea. Its History and Remains*, University of Georgia Press 1963. Τα προηγούμενα ονόματα της πόλης ήταν Φλέγρα και Παλλήνη (Ψευδο-Σκύμων., *Περίηγ.* 633. Στέφ. Βυζ., στη λ. *Παλλήνη*).

2. Για την ελληνιστική Κασσάνδρεια βλ. J. A. Alexander, «Cassandreia during the Macedonian Period: An Epigraphical Commentary», *Ancient Macedonia I* (Papers read at the First International Symposium held in Thessaloniki, 26-29 August 1968), Θεσσαλονίκη 1970, σ. 127-146.

3. Βλ. E. Oberhammer, *RE Suppl. IV*, 877 κ.ε. E. Meyer, στο λ. *Potidaea - Cassandreia*, *RE Suppl. X* (1965) 616 κ.ε.

4. Πρβ. Δ. Κανατσούλη, «Η μακεδονική πόλις», *Μακεδονικά* 6 (1964/65) 2 κ.ε. Fr. Vittinghoff, «Römische Kolonisation und Bürgerrechtspolitik unter Caesar und Augustus», *Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse* 14 (1951) 1 343-1344. - Εντελώς επιγραμματικά αναφέρεται στην Κασσάνδρεια και η F. Parazoglou, *Makedonski gradovi u rimsko doba*, Skopje 1957, σ. 304-305.

5. Σε ανακοίνωση με τίτλο «Οι Ρωμαίοι και η Χαλκιδική», που κάναμε στο Α' Πανελλήνιο Συμπόσιο Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Χαλκιδικής (Πολύγυρος, 7-9 Δεκέμβρη 1984) (τα Πρακτικά υπό δημοσίευση), είχαμε επισημάνει το κενό αυτό στην ιστορική έρευνα και είχαμε εξαγγείλει τη δημοσίευση ειδικής μελέτης αφιερωμένης στη ρωμαϊκή αποικία της Κασσάνδρειας. Το κείμενο της ανακοίνωσής μας - όχι όμως πλήρες - δημοσιεύτηκε ήδη στο περιοδικό *Μακεδονική Ζωή*, τεύχος 224 (Ιαν. 1985), σ. 20-23.

ματικές αρχαιολογικές ανασκαφές. Έτσι, η παρούσα μελέτη, δείχνοντας την ιστορική σπουδαιότητα της Κασσάνδρειας, πιστεύουμε ότι θα αποτελέσει κι ένα κίνητρο για συστηματικές ανασκαφικές έρευνες.

Ευτυχώς, αρκετά πιο ενθαρρυντικά για τον ερευνητή είναι τα πράγματα σχετικά με το επιγραφικό υλικό της περιοχής. Έχουν βρεθεί ως τώρα αρκετές επιγραφές, που οι περισσότερες από αυτές (γύρω στις 60 επιγραφές) — αρκετές χαμένες σήμερα — έχουν δημοσιευτεί· ενώ μερικές άλλες, κυρίως τυχαία ευρήματα των τελευταίων χρόνων, φυλάγονται στα αρχαιολογικά μουσεία της Θεσσαλονίκης και του Πολυγύρου αδημοσίευτες και επομένως απρόσιτες στον ερευνητή. Ωστόσο, οι αδημοσίευτες αυτές επιγραφές δεν είναι τόσες πολλές, ώστε να απογοητέψουν τον ιστορικό και να τον αποτρέψουν από ένα εγχείρημα ιστορικής σύνθεσης, όπως είναι το παρόν¹.

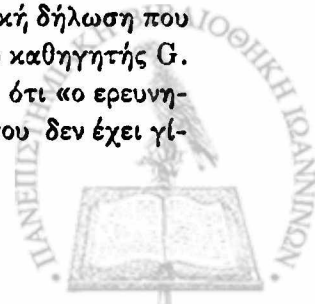
Εντελώς άγνωστο στη βιβλιογραφία και ανεξερεύνητο ήταν το *territorium* της ρωμαϊκής αποικίας της Κασσάνδρειας. Γι' αυτό τα τελευταία χρόνια κάναμε σε αυτό συστηματικές επιτόπιες τοπογραφικές έρευνες, με αποτέλεσμα να εντοπίσουμε αρκετές θέσεις άγνωστων ως τώρα ρωμαϊκών οικισμών. Ίσως οι έρευνές μας να μην εξάντλησαν το θέμα, απέφεραν όμως ικανοποιητικά τοπογραφικά στοιχεία, τα οποία μας επιτρέπουν να δώσουμε εδώ μια αρκετά σαφή εικόνα της τοπογραφίας και της οικιστικής οργάνωσης της υπαίθρου (*territorium*) της ρωμαϊκής αποικίας της Κασσάνδρειας.

I. Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΡΩΜΑΪΚΗΣ ΑΠΟΙΚΙΑΣ

Η Κασσάνδρεια γίνεται στόχος των Ρωμαίων κατά τον Γ' Μακεδονικό πόλεμο. Έτσι, το 169 π.Χ. οι Ρωμαίοι, κατά τις ναυτικές τους επιχειρήσεις στο Θερμαϊκό κόλπο, λεηλατούν την αγροτική περιοχή της Κασσάνδρειας και σε συνέχεια πολιορκούν την ίδια την πόλη, χωρίς όμως να καταφέρουν να την καταλάβουν λόγω της ισχυρής φρουράς που την υπερασπιζόταν². Την επόμενη όμως χρονιά η πόλη ακολουθεί μοιραία την τύχη ολόκληρης της Μακεδονίας, η οποία, όπως είναι γνωστό, μετά τη μάχη της Πύδνας (168 π.Χ.), υποτάχτηκε στους Ρωμαίους. Από το 168 π.Χ. κι ως τα μέσα περίπου του 1ου π.Χ. αιώνα, δηλ. ως την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας, δεν υπάρχουν πληροφορίες για την Κασσάνδρεια. Πάντως, σύμφωνα με το Λίβιο, στην πρώτη εικοσαετία της ρωμαϊκής κυριαρχίας (168-148 π.Χ.), που η Μακε-

1. Εξάλλου προσωπικά με βρίσκει απόλυτα σύμφωνο η κατηγορηματική δήλωση που έκαμε στο Δ' Διεθνές Συμπόσιο *Αρχαία Μακεδονία* (Θεσσαλονίκη 1983) ο καθηγητής G. Mihailov, με αφορμή κάποια παρέμβαση της Χ. Σαατσόγλου - Παλιαδέλη, ότι «ο ερευνητής δεν είναι υποχρεωμένος να λαμβάνει υπόψη του το αδημοσίευτο υλικό που δεν έχει γίνει ακόμη κοινό κτήμα όλων των επιστημόνων».

2. Liv. XLIV, 10-12.

δονία είχε διαιρεθεί σε τέσσερες «μερίδες» (regiones), η Κασσάνδρεια ήταν η σπουδαιότερη, μετά τη Θεσσαλονίκη, πόλη της δεύτερης «μερίδας»¹.

Η πρώτη *deductio*. Στο ιστορικό προσκήνιο εμφανίζεται πάλι η Κασσάνδρεια το 43 π.Χ., όταν ο τότε ανθύπατος (proconsul) της Μακεδονίας Q. Hortensius Hortalus² ίδρυσε στην πόλη αυτή μια από τις πρωιμότερες ρωμαϊκές αποικίες της Βαλκανικής³. Τον αποικισμό (deductio) αυτό μαρτυρεί αποικιακό νόμισμα της Κασσάνδρειας⁴, το οποίο στον εμπροσθότυπο εικονίζει μια μορφή που, σύμφωνα με την επιγραφή, είναι ο Q. Hortensi(us) pro-(consul). Στον οπισθότυπό του το νόμισμα φέρει επίσης επιγραφή, της οποίας όμως η ανάγνωση είναι προβληματική, λόγω φθοράς του νομίσματος. Έτσι, παλιότεροι ερευνητές πίστευαν ότι στον οπισθότυπο αναγραφόταν το όνομα του legatus, ο οποίος ως εντολοδόχος (legatus) του ανθύπατου Q. Hortensius θα πρέπει να ήταν ο επικεφαλής του αποικισμού· έτσι διάβαζαν την επιγραφή ως εξής: [- - -] P(ublii) f(ilius) colon(iae) ded(ucendae) l(e-gatus)⁵. Τελευταία όμως ο M. Grant⁶, που τον ακολουθούν και οι νεότεροι ερευνητές⁷, υποστήριξε ότι στην επιγραφή αναφέρεται ο τίτλος του Q. Hortensius, «δυνάμει» του οποίου ίδρυσε τη ρωμαϊκή αποικία· έτσι πρότεινε την ορθότερη ανάγνωση: praef(ectus) colon(iae) dedu(cendae).

Όλοι σχεδόν οι ερευνητές σήμερα βλέπουν πίσω από την αποικιακή αυτή δραστηριότητα του Hortensius, δηλ. την ταυτόχρονη ίδρυση ρωμαϊκών α-

1. Liv. XLV, 30,4: «...secunda pars celeberrimas urbes Thessalonicen et Cassandream habet». - Οι Desdèvises -du -Dezert, *Géographie ancienne de la Macédoine*, Paris 1863, σ. 367 και M. Δήμιτσας, *Αρχαία γεωγραφία της Μακεδονίας*, Αθήναι 1870 / 74, σ. 401, υποθέτουν ότι η Κασσάνδρεια μετά το 168 π.Χ. κηρύχτηκε έλευθéra πόλη, όπως η Πέλλα και οι Φίλιπποι.

2. Για τον Q. Hortensius Hortalus, γιο του περίφημου ρήτορα Hortensius, βλ. Fr. Münzer, *RE VIII* (1913), στ. 2468-2469, στο λ. *Hortensius*. Ας σημειωθεί εδώ μόνον ότι ο Hortensius είχε διοριστεί διοικητής της Μακεδονίας από τον Καίσαρα (το 44 π.Χ.) και είχε τη διοίκησή της ως τη μάχη των Φιλίππων (42 π.Χ.), όπου συνελήφθη αιχμάλωτος και εκτελέστηκε. Για τη δράση του στη Μακεδονία βλ. Θ. Σαριβάκη, *Ρωμαίοι άρχοντες της επαρχίας Μακεδονίας*, Μέρος Α', Θεσσαλονίκη 1971, σ. 124-128.

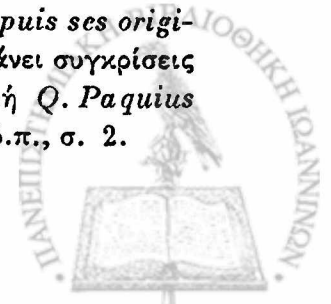
3. Αντίθετα ο M. Grant, *From Imperium to Auctoritas*, Cambridge 1946, σ. 33-35, πιστεύει πως ο Hortensius ίδρυσε ρωμαϊκή αποικία στη Θεσσαλονίκη και ενδεχομένως στην Κασσάνδρεια και το Δίο.

4. Βλ. H. Gaebler, «Die ersten Colonialprägungen in Pella, Dium und Cassandrea», *ZfN* 36 (1926) 116-141· του ίδιου, *Die antiken Münzen Nord - Griechenlands, III 2. Macedonia und Paeonia*, Berlin 1935, αρ. 1-2.

5. Βλ. H. Gaebler, ό.π. P. Collart, *Philippe, ville de Macédoine depuis ses origines jusqu'à l' époque romaine*, Paris 1937, σ. 235-236, σημ. 4, ο οποίος κάνει συγκρίσεις με παρόμοια αποικιακά νομίσματα των Φιλίππων, όπου υπάρχει η επιγραφή Q. Paquius Ruf(us) c(oloniae) d(educendae) leg(atus). Πρβ. και Δ. Κανατσούλη, ό.π., σ. 2.

6. M. Grant, ό.π., σ. 33.

7. Πρβ. Θ. Σαριβάκη, ό.π., σ. 207-208.

ποικιών στην Κασσάνδρεια και το Δίο¹, το πρόσωπο του Βρούτου (M. Iunius Brutus) και την εξυπηρέτηση των δικών του συμφερόντων. Δεν έχει αποσαφηνιστεί όμως ο ακριβής ρόλος του Βρούτου· έτσι άλλοι ερευνητές αποδίνουν την ίδρυση των δυο αυτών ρωμαϊκών αποικιών σε «υπόδειξη» του Βρούτου² και άλλοι σε «εντολή» του³. Το πρόβλημα αυτό συνδέεται άμεσα με τις εξουσίες του Βρούτου και τη δράση του στη Μακεδονία. Μας είναι γνωστό ότι στις αρχές του 43 π.Χ. ο ανθύπατος Q. Hortensius, αν και παλιός οπαδός του Καίσαρα, προσχώρησε στους «ελευθερωτές» και παρέδωσε τη Μακεδονία στο συγγενή του M. Βρούτο⁴. Η σύγκλητος, όταν πληροφορήθηκε την κατάληψη της Μακεδονίας από τους «ελευθερωτές», παραχώρησε (αρχές του 43 π.Χ.), ύστερα από εισήγηση του Κικέρωνα, στο M. Βρούτο το *imperium majus* επί των επαρχιών Μακεδονίας και Ιλλυρικού⁵, το οποίο λίγο αργότερα (στις 27 Απρίλη του 43 π.Χ.) το επέκτεινε σε όλες τις επαρχίες της Ανατολής⁶. παράλληλα διατήρησε στη διοίκηση της Μακεδονίας και τον Q. Hortensius, τον οποίο όμως έθεσε κάτω από τις διαταγές του Βρούτου. Ο Βρούτος έκοψε τότε ως *imperator* και νομίσματα που απεικόνιζαν τη μορφή του⁷.

Επομένως ο Βρούτος ως *imperator* είχε το δικαίωμα να αποφασίσει την ίδρυση των ρωμαϊκών αποικιών της Κασσάνδρειας και του Δίου⁸ και να διατάξει - όχι απλώς να υποδείξει - τον Hortensius να εκτελέσει ως *deductor* την απόφασή του. Αν λάβουμε υπόψη μας την περίπτωση της ρωμαϊκής αποικίας των Φιλίππων, που ιδρύθηκε την επόμενη χρονιά (42 π.Χ.) από τον επίσης *imperator* M. Αντώνιο (: *A(ntoni) i(ussu) c(olonia) v(ictrix) P(hilippensium)*)⁹, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η ρωμαϊκή αποικία της Κασσάνδρειας, όπως και του Δίου, είχαν πιθανώς ιδρυθεί *I(uni) B(ruti) i(ussu)* και ότι ο Βρούτος θα πρέπει να ήταν ο *patronus* των αποικιών αυτών.

1. Την ταυτόχρονη ίδρυσή τους στηρίζουν οι ερευνητές στο γεγονός ότι οι άποικοι και των δυο αυτών αποικιών είχαν καταγραφεί στη φυλή *Papiria*, που δε μας είναι γνωστή από άλλη πόλη της Μακεδονίας, βλ. M. Grant, *ό.π.*, σ. 273. Fr. Vittinghoff, *ό.π.*, 1343, σημ. 6.

2. Δ. Κανατσούλη, *ό.π.*, σ. 2.

3. Θ. Σαριμάκη, *ό.π.*, σ. 128.

4. Για τη συγγένειά τους βλ. Fr. Münzer, *Römische Adelparteien*, Stuttgart 1963, σ. 342.

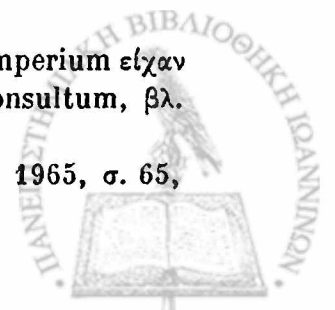
5. Cicero, *Philipp.* X, 25-26.

6. Βλ. H.G. Gundel, *Kleine Pauly*, I, στ. 957, στο λ. *Brutus*.

7. Βλ. H. Gundel, *ό.π.*

8. Είναι γνωστό ότι Ρωμαίοι άρχοντες (στρατηγοί ή δικτάτορες) με *imperium* είχαν το δικαίωμα ίδρυσης αποικιών, χωρίς να χρειάζεται σχετική *lex* ή *senatus consultum*, βλ. V. Rudorff, *Römische Feldmesser*, II, σ. 333.

9. Πρβ. G.W. Bowersock, *Augustus and the Greek World*, Oxford 1965, σ. 65, σημ. 3.

Μια τέτοια αποικιακή δραστηριότητα του Βρούτου στη Μακεδονία θα μπορούσε να εξηγηθεί, γιατί υπήρχαν αρκετοί σοβαροί λόγοι και κίνητρα. Έτσι ενδέχεται η ενέργειά του αυτή να ήταν απόρροια της πίεσης που δέχτηκε από τους *veteranos* του Καίσαρα να ικανοποιήσει τα αιτήματά τους για διανομή γαιών (κλήρων), αφού ο Καίσαρας, λόγω της δολοφονίας του, δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει τα αποικιακά του σχέδια και να τηρήσει τις υποσχέσεις του απέναντί τους¹. Ακόμη, δεν αποκλείεται ο Βρούτος να θέλησε να μιμηθεί ή να συνεχίσει την αποικιακή πολιτική του Καίσαρα, η οποία έλυνε πραγματικά το οικονομικό πρόβλημα αρκετών Ρωμαίων προλετάρων. Όπως παρατηρεί ο Vittinghoff², όλοι οι ηγεμόνες (*imperatores*) ως την αρχή του *Principatus* (Βρούτος, Αντώνιος, Λέπιδος, Οκταβιανός κλπ.) είχαν ιδρύσει αποικίες, σύμφωνα με το παράδειγμα του Καίσαρα και συχνά μάλιστα σύμφωνα με τα δικά του σχέδια και τις δικές του προετοιμασίες³.

Πιο πειστική ωστόσο φαίνεται η εξήγηση της αποικιακής δραστηριότητας του Βρούτου στα πλαίσια μιας «*Realpolitik*», η οποία αποσκοπούσε στη στρατολόγησή⁴, όσο γινόταν, περισσότερου στρατού για την αναμενόμενη μοιραία σύγκρουσή του με τους Καισαριανούς· γιατί, με την ίδρυση των ρωμαϊκών αποικιών της Κασσάνδρειας και του Δίου, μπορούσε να εξασφαλίσει τη στρατολόγηση Ρωμαίων πολιτών ως λεγεωνάριων. Από τις πηγές μας είναι γνωστό ότι ο Βρούτος, στα πλαίσια των στρατιωτικών προετοιμασιών του, είχε ήδη στρατολογήσει δυο λεγεώνες⁵. Έτσι άλλωστε εξηγείται και η επιλογή της Κασσάνδρειας, η οποία είχε σπουδαία στρατηγική σημασία για ναυτικές επιχειρήσεις στο Βόρειο Αιγαίο⁶.

Η δεύτερη *deductio*. Το γεγονός ότι η ρωμαϊκή αποικία της Κασσάνδρειας σε κατοπινά νομίσματά της αναφέρεται με το επίθετο *Iulia Augusta [(col(onia) Iul(ia) Aug(usta) Cassandrens(is))]*⁷ δείχνει ότι στην αποικία

1. Πρβ. Αππιαν., *Εμφ. πολ.* II, 139.

2. Βλ. Fr. Vittinghoff, *ό.π.*, σ. 1312.

3. Διαφορετική γνώμη έχει ο M. Grant, *ό.π.*, σ. 272.

4. J.A.O. Larsen, *Roman Greece*, στη σειρά του T. Frank, *An Economic Survey of Ancient Rome*, IV, New York 1975, σ. 448. - Πρβ. και τις προσπάθειες του Hortensius: Cicero, *Philipp.* X, 24: ...*Q. Hortensius ...adjutorem se Bruto ad comparandum exercitum fidissimum et constantissimum praebuit.*

5. Αππιαν., *Εμφ. πολ.* IV, 75.

6. Ας σημειωθεί ότι ο Φίλιππος Ε' είχε ναυπηγήσει στο λιμάνι της Κασσάνδρειας εκατό πλοία και το είχε χρησιμοποιήσει ως αποθήκη ναυπηγήσιμης ξυλείας: Liv. XXVIII, 8: *Cassandreae deinde centum navium longarum carinis positis, contractaque ad effectum eius operis multitudine laborum navalium.*

7. Βλ. H. Gaebler, *Die antiken Münzen*, σ. 53, αρ. 6-8. B. Head-I. Σβορώνου, *Ιστορία των νομισμάτων*, I, Αθήναι 1898 σ. 279. - Τον τίτλο αυτό τον έλαβαν διάφορες ρωμαϊκές αποικίες μετά τις 16 Ιουλίου του 27 π.Χ., ενώ το χρονικό διάστημα 30-27 π.Χ. θα πρέπει να έφερε τον τίτλο *Colonia Iulia Cassandrensis* (πρβ. την ανάλογη περίπτωση

αυτή, όπως στο Δίο και τους Φιλίππους, που έφεραν το ίδιο επίθετο¹, είχε γίνει από τον Οκταβιανό (Αύγουστο) το 30 π.Χ. δεύτερη deductio², στα πλαίσια της αποικιακής του πολιτικής. Το jus Italicum, που είχε χορηγηθεί στις αποικίες αυτές³, μαρτυρεί μάλιστα ότι η δεύτερη deductio, που θα ήταν πιο πολυάνθρωπη, είχε γίνει από Ιταλούς αποίκους, πράγμα που φαίνεται να το επιβεβαιώνουν και οι φιλολογικές πηγές. Σύγκεκριμένα από τις πηγές πληροφορούμαστε ότι ο Οκταβιανός (Αύγουστος), μετά τη νίκη του στο Άκτιο, για να αποκαταστήσει οικονομικά τους στρατιώτες του, απαλλοτρίωσε και τους μοίρασε κτήματα (στην Ιταλία), τα οποία ανήκαν σε οπαδούς του Αντώνιου, και σε συνέχεια τους ακτήμονες αυτούς Ιταλούς τους εγκατέστησε σε διάφορες αποικίες⁴. Στη Μακεδονία σαν τέτοιες αποικίες, που δέχτηκαν Ιταλούς αποίκους, ο Δίωνας Κάσσιος κατονομάζει μόνο το Δυρράχιο και τους Φιλίππους⁵. ο ίδιος όμως μας διαβεβαιώνει ότι υπήρχαν κι άλλες τέτοιες αποικίες (...τό τε Δυρράχιον και τούς Φιλίππους ἄλλα τε ἐποικεῖν ἀντέδωκε...), ανάμεσα στις οποίες είναι λογικό να κατατάξουμε την Κασσάνδρεια και το Δίο, των οποίων το επίθετο Iulia Augusta στα νομίσματά τους μαρτυρεί την επανίδρυσή τους από τον Αύγουστο. Εξάλλου την παρουσία τέτοιων οπαδών του Μ. Αντώνιου μαρτυρούν, νομίζουμε, και οι (Μ.) Αντώνιοι που απαντούν στην Κασσανδρεωτική προσωπογραφία.

Στο δεύτερο όμως αποικισμό (deductio) της Κασσάνδρειας θα πρέπει να είχαν λάβει μέρος, εκτός από τους Ιταλούς πολίτες - που πιθανώς αποτελούσαν τον κύριο όγκο των αποίκων-, και απόμαχοι (veterani) του ρωμαϊκού στρατού⁶. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγείται κανείς από τη μελέτη των σχετικών

των Φιλίππων: P. Collart, *ό.π.*, σ. 236). Η αποικία αναφέρεται, κατά την αυτοκρατορική εποχή, κι από τον Πλίνιο (*N.H.*, IV, 17): ...*Et in Pallenensi isthmo quondam Potidaea, nunc Cassandria colonia.*

1. Βλ. P. Collart, *ό.π.*, σ. 229-230, όπου και οι σχετικές αναφορές στις νομισματικές και επιγραφικές πηγές.

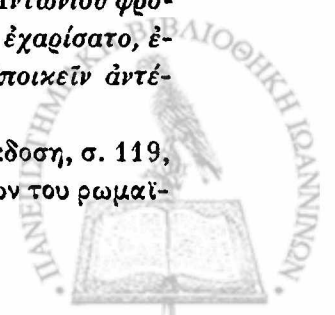
2. Ο M. Grant, *ό.π.*, σ. 272.

3. Dig., I, 15, 8: *Paulus libro secundo de censibus...In provincia Macedonia Dyrracheni, Cassandrenses, Philippenses, Dienses, Stobenses. juris Italici sunt.* Οι ρωμαϊκές αυτές αποικίες της Μακεδονίας, όπως και ορισμένες της Ισπανίας, ήταν οι πρώτες αποικίες, έξω από το ιταλικό έδαφος, οι οποίες είχαν ευεργετηθεί με την απονομή του jus Italicum· βλ. Plin., *N.H.*, III, 25.

4. Res gestae, I, 17-19. 22-28. Δίων. Κάσσ., LI, 4,5. Hygin., *Gromat.* I (έκδ. Thulin), σ. 142.

5. Δίων. Κάσσ. LI, 4,6: *Τοὺς γὰρ δήμους τοὺς ἐν τῇ Ἰταλίᾳ τοὺς τὰ Ἀντωνίου φρονήσαντας ἐξοικίσας τοῖς μὲν στρατιώταις τάς τε πόλεις καὶ τὰ χωρία αὐτῶν ἐχαρίσατο, ἐκείνων δὲ δὴ τοῖς μὲν πλείοσι τό τε Δυρράχιον καὶ τοὺς Φιλίππους ἄλλα τε ἐποικεῖν ἀντέδωκε, τοῖς δὲ λοιποῖς ἀργύριον ἀντὶ τῆς χώρας τὸ μὲν ἔνειμε τὸ δ' ὑπέσχετο.*

6. Πρβ. τα σχόλια του Th. Mommsen, *Res gestae divi Augusti*, 2η έκδοση, σ. 119, ο οποίος πιστεύει στην ταυτόχρονη εγκατάσταση Ιταλών αποίκων και απομάχων του ρωμαϊ-

πηγών, που αναφέρονται γενικά στην αποικιακή δραστηριότητα του Οκταβιανού αμέσως μετά τη νίκη του στο Άκτιο και οι οποίες μας πληροφορούν ότι στις ρωμαϊκές αποικίες των επαρχιών δεν είχε εγκαταστήσει μόνο Ιταλούς πολίτες, οπαδούς του Αντώνιου, αλλά και απόμαχους λεγεωνάριους του Λέπιδου και του Αντώνιου¹. Αυτό επιβεβαιώνεται εξάλλου κι από νομίσματα της Κασσάνδρειας², που στον οπισθότυπό τους φέρουν ένα vexillum ανάμεσα σε δυο signa militaria, τα οποία δείχνουν εγκατάσταση απομάχων του ρωμαϊκού στρατού³. Επίσης, εγκατάσταση απόμαχων στρατιωτών, που δεν ξέρουμε όμως αν ανήκουν στην πρώτη deductio, μαρτυρεί και το μνημείο (πιθανώς ταφικό) ενός αποίκου της Κασσάνδρειας, στο οποίο εικονίζονται τα στρατιωτικά διάσημα (dona militaria), torques και armilla⁴.

Τέλος, θα πρέπει στην αποικία της Κασσάνδρειας να έγιναν εγκαταστάσεις απόμαχων στρατιωτών (veterani) και μετά τη δεύτερη deductio (στη διάρκεια βασιλείας του Αυγούστου και των διαδόχων του). Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούμαστε από τη μνεία Ρωμαίου αποίκου, που στο επιτύμβιό του δε μνημονεύεται η φυλή Papiria, στην οποία ανήκαν οι άποικοι της Κασσάνδρειας, αλλά η φυλή του τόπου καταγωγής του (η Romilia)⁵. εξάλλου ανά-

κού στρατού. Επίσης πρβ. P. Perdrizet, «Voyage dans la Macédoine première», BCH 21 (1897) 537 και σημ. 3, ο οποίος, αναφερόμενος στην αποικία των Φιλίππων, υποστηρίζει: 1) ότι σε αυτή εγκαταστάθηκαν δυο κατηγορίες αποίκων: στρατιώτες του Οκταβιανού και του Αντώνιου και Ιταλοί πολίτες· 2) ότι ο κύριος όγκος των αποίκων ήταν Ιταλοί, όμως επίσημα η αποικία ήταν στρατιωτική, που ιδρύθηκε από μια cohors praetoria.

1. Hygin., ό.π.: *Aeque divus Augustus [in] adsignata orbi terrarum pace exercitus, qui aut sub Antonio aut Lepido militaverant, pariter et suarum legionum milites colonos fecit, alios in Italia alios in provinciis: quibusdam deletis hostium civitatibus novas urbes constituit, quosdam in veteribus oppidis deduxit et colonos nominavit... Illas quoque urbes, quae deductae a regibus aut dictatoribus fuerant... dato iterum coloniae nomine numero civium ampliavit... Res gestae, III, 22-28: ... Id primus et [s]olus omnium, qui [d]eduxerunt colonias militum in Italia aut in provinciis, ad memor[is]am aetatis meae feci. V, 35-36: Colonias in Africa, Sicilia, [M]acedonia, utraque Hispania, Achaia, Asia... militum deduxi.*

2. Βλ. Eckhel, *Doctrina numorum veterum*, II, Leipzig 1828, σ. 70. I. Mionnet, *Description de médailles antiques grecques et romaines*, I, σ. 471, αρ. 172 και Suppl., III, σ. 52, αρ. 339. H. Gaebler, ό.π., III 2, σ. 53, αρ. 4-5 και πίν. XIII, 2-3.

3. Ανάλογη εγκατάσταση απόμαχων λεγεωνάριων μαρτυρούν και νομίσματα των ρωμαϊκών αποικιών του Δίου και των Φιλίππων. Έτσι, σε νομίσματα του Δίου (βλ. Mionnet, ό.π., III, σ. 61, αρ. 391) παριστάνονται τέσσερα signa militaria και ο εντολοδόχος του ιδρυτή (legatus:) της αποικίας, που οδηγώντας δυο βόδια χαράζει με το άροτρο το αυλάκι για τη limitatio· ενώ σε νομίσματα των Φιλίππων (βλ. P. Collart, ό.π., σ. 232-233, 235) υπάρχει η επιγραφή *cohors praetoria* και εικονίζονται τρία signa militaria.

4. Βλ. Θ. Στεφανίδου - Τιβερίου, «Στήλη λυρωδού από την Ποτείδαια», AE 1980 (1982) 53.

5. Βλ. πιο κάτω: Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 96.

λογο φαινόμενο παρατηρείται και σε άλλες ρωμαϊκές αποικίες της Μακεδονίας (Φιλίππους, Δίο)¹.

Ο χαρακτήρας του ρωμαϊκού αποικισμού. Από την παραπάνω εξέταση των λόγων, οι οποίοι είχαν υπαγορέψει στο Βρούτο την ίδρυση ρωμαϊκής αποικίας στην Κασσάνδρεια, που κατείχε σπουδαία θέση στο δίκτυο των θαλάσσιων επικοινωνιών του Βορείου Αιγαίου, προκύπτει ότι η αποικία αυτή είχε καθαρά στρατιωτικό χαρακτήρα, δηλ. ήταν μια *colonia militum (veteranorum)*. Το 30 π.Χ. όμως, με τη δεύτερη *deductio* και την ταυτόχρονη εγκατάσταση απόμαχων στρατιωτών και Ιταλών πολιτών, αλλάζει χαρακτήρα. Βέβαια είναι αλήθεια ότι ο ίδιος ο Αύγουστος χαρακτηρίζει τις αποικίες που ίδρυσε - ανάμεσα στις οποίες και η Κασσάνδρεια - ως *coloniae militum*². Όπως είδαμε όμως πιο πάνω, στη δεύτερη *deductio* είχαν λάβει μέρος - πιθανόν μάλιστα σε μεγαλύτερη πλειοψηφία - και ακτήμονες Ιταλοί πολίτες, που την οικονομική τους αποκατάσταση είχαν επιβάλει λόγοι πολιτικοί. Έτσι, καταλήγει κανείς στο συμπέρασμα ότι η ρωμαϊκή αποικία της Κασσάνδρειας, μετά τη δεύτερη *deductio*, απόχτησε μικτό πια χαρακτήρα (πολιτικο-στρατιωτικό): συγκεκριμένα, επίσημα μπορεί να θεωρούνταν *colonia militum*, στην πραγματικότητα όμως ήταν κυρίως *colonia civium Romanorum*.

Τέλος, από οικονομική άποψη, η αποικία αυτή είχε αγροτικό χαρακτήρα (*colonia agraria*), αφού σκοπός της ίδρυσής της ήταν η διανομή γαιών σε απόμαχους στρατιώτες και ακτήμονες Ιταλούς, πράγμα που επιβεβαιώνεται, όπως θα δούμε πιο κάτω, κι από την αρκετά εκτεταμένη επικράτειά της (*territorium*).

Ο τόπος καταγωγής (*origo*) των Ρωμαίων αποίκων. Για τους στρατιωτικούς αποίκους των δυο *deductiones* δεν υπάρχουν στοιχεία αναφορικά με τον τόπο καταγωγής τους, ενώ για τους Ιταλούς αποίκους έχουμε δυο επιγραφικές μαρτυρίες. Συγκεκριμένα, από το επιτύμβιο ενός αποίκου³, όπου μνημονεύεται το εθνικό του (Ταραντίνος), κι από ένα μνημείο, όπου αναφέρεται ένας άποικος με το χαρακτηριστικό *gentilicium* *Apuleius*, διαπιστώνουμε ότι μια ομάδα τουλάχιστον Ιταλών αποίκων προερχόταν από τον Τάραντα - κοντά στα σύνορα της Απουλίας και Καλαβρίας - κι από την Απουλία. Έτσι, αν κρίνουμε κι από την παρουσία ενός Ιταλού αποίκου από την Ηράκλεια της Λευκανίας σε επιγραφή της ρωμαϊκής αποικίας της Πέλλας⁴, είναι λογικό

1. Βλ. Δ. Κανατσούλη, ό.π., σ. 11-15, ο οποίος επισημαίνει τέτοιες εγκαταστάσεις απόμαχων στις αρχές του 1ου μ.Χ. αιώνα και στα χρόνια του Τιβέριου (ή Καλιγούλα), του Βεσπασιανού και του Αδριανού.

2. *Res gestae*, V, 35-36.

3. Βλ. Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 59.

4. Ph. Petsas, *Pella. Alexander the Great's Capital*, Thessaloniki 1978, σ. 75 (διγλωσση επιγραφή): *Athenodorus Leontus f(i)lius*, / *Heracleotes ex Italia. Salve!* - 'Αθηνόδωρος Λέοντος, / 'Ηρακλεώτης τῶν ἐξ / 'Ιταλίας. Χαῖρε.

να υποθέσουμε ότι γενικά οι Ιταλοί άποικοι, τους οποίους είχε εγκαταστήσει ο Αύγουστος το 30 π.Χ. στη Μακεδονία, προέρχονταν από την Κάτω Ιταλία.

II. ΤΟ ΑΣΤΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΗΣ ΑΠΟΙΚΙΑΣ: ΘΕΣΗ-ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ

• Η ρωμαϊκή αποικία της Κασσάνδρειας ιδρύθηκε στη θέση της ομώνυμης ελληνιστικής πόλης και της κλασικής Ποτίδαιας, που βρισκόταν στο λαιμό της χερσονήσου της Παλλήνης¹ και που τα ερείπιά της έχουν εντοπιστεί στη θέση του σημ. χωριού Νέα Ποτίδαια (Πίνακας, Πόρτες)², δηλ. μόλις 200 μ. νότια από τη διώρυγα της Ποτίδαιας. Το τραπεζοειδές ύψωμα, όπου είναι χτισμένο το σημερινό χωριό, αποτελούσε τον αστικό πυρήνα της κλασικής και ελληνιστικής πόλης και στην επίπεδη κορυφή του βρισκόταν η ακρόπολή της³.

• Με την εγκατάσταση όμως των Ρωμαίων αποίκων φαίνεται πως η πόλη επεκτάθηκε και βόρεια από τη διώρυγα· γιατί στο ύψωμα, που βρίσκεται λίγα μέτρα βορειότερα από τη διώρυγα, υπάρχουν επιφανειακά φανερά ίχνη ανθρώπινης κατοίκησης: πολυάριθμα όστρακα από αγγεία ρωμαϊκών χρόνων και πελεκημένες πέτρες από χτίσματα. Πιθανώς εδώ βρισκόταν κάποια από τις νέες συνοικίες των Ρωμαίων αποίκων, που τη χώριζε από την παλιά πόλη η διώρυγα, η οποία υπήρχε ήδη στην εποχή του Στράβωνα⁴ και δεν αποκλείεται να διανοίχτηκε από τους Ρωμαίους⁵.

Επίσης, όπως δείχνουν τα επιφανειακά αρχαιολογικά ευρήματα (πολυάριθμα όστρακα και κομμάτια από κεραμίδες στέγης ρωμαϊκών χρόνων), η πόλη είχε επεκταθεί, μετά το ρωμαϊκό αποικισμό, και νοτιότερα από το τραπεζοειδές ύψωμα, στο οποίο βρισκόταν το κέντρο της κλασικής και ελληνιστικής πόλης. Έτσι, κατοικήθηκε όχι μόνο το κοντινό τραπεζοειδές, πευκόφυτο σήμερα, ύψωμα, που βρίσκεται περίπου 500-600 μ. νότια από τα τελευταία σπίτια της Νέας Ποτίδαιας, αλλά ακόμη και το ύψωμα «Αεραντλία», που βρίσκεται πλάι ακριβώς στη θάλασσα και σε απόσταση ενάμισι περίπου χιλιομέτρου ΝΔ από τη Νέα Ποτίδαια· πρόκειται για το ύψωμα, που στην κορυφή του

1. Ψευδο-Σκύλ., *Περίπλ.* 66: ... Ποτίδαια ἐν τῷ μέσῳ τὸν ἰσθμὸν ἐμφράττουσα... Στραβ. VII, απόσπ. 27: ...ἐπὶ τῷ ἰσθμῷ κεῖται (Κασσάνδρεια). Plin., *N.H.*, IV, 17: ...*Et in Pallenensi isthmo quondam Potidaea, nunc Cassandria colonia.*

2. Βλ. J. Alexander, *Potidaea*, σ. 1-8.

3. Βλ. πιο κάτω, σ. 432, όπου τοπογραφικό διάγραμμα του αστικού κέντρου της ρωμαϊκής αποικίας της Κασσάνδρειας.

4. Στράβ. VII, απόσπ. 25: "Ὄνομα δὲ τῇ χερρονήσῳ Παλλήνῃ πενταστάδιον δ' ἔχει τὸν ἰσθμὸν διορωρυγμένον..."

5. Με την πάροδο του χρόνου η διώρυγα αυτή γέμισε από χώματα και έκλεισε. Η σημερινή διώρυγα, που έχει μήκος 1200 μ., πλάτος 40 μ. και βάθος 7-8 μ., διανοίχτηκε από την Εταιρεία Μονχ-Ulen το 1937.

αποκαλύφθηκαν ερείπια (ρωμαϊκών χρόνων) του ναού του Ποσειδώνα¹. Επομένως, αν λάβει κανείς υπόψη του την πληροφορία του Ηρόδοτου ότι ο ναός του Θεού αυτού βρισκόταν σε προάστιο της Ποτίδαιας, οδηγείται στο συμπέρασμα ότι το προάστιο αυτό είχε γίνει κανονική συνοικία (regio) της ρωμαϊκής πόλης.

Ακόμη, η ρωμαϊκή πόλη φαίνεται πως επεκτάθηκε ως το ύψωμα, όπου σήμερα το ξωκλήσι των Ταξιαρχών, το οποίο βρίσκεται πολύ κοντά στην ακτή του Τορωναίου κόλπου και σε απόσταση δυο περίπου χιλιομέτρων ΝΑ από τη Νέα Ποτίδαια. Τα πολυάριθμα όστρακα και τα κομμάτια από κεραμίδες στέγης ρωμαϊκής εποχής δείχνουν ότι το ύψωμα αυτό ήταν κατοικημένο· ενώ το αρχαίο οικοδομικό υλικό (μαρμάρινες πλάκες, μεγάλες πελεκημένες πέτρες), με το οποίο είναι χτισμένο σχεδόν ολόκληρο το ξωκλήσι, καθώς και τα αρχιτεκτονικά μέλη (τεράστιοι σπόνδυλοι από κίονες κ.ά.), που βλέπει κανείς διάσπαρτα γύρω από το ξωκλήσι, προσφέρουν ισχυρές ενδείξεις για την ύπαρξη εδώ κάποιου λαμπρού ναού της Κασσάνδρειας².

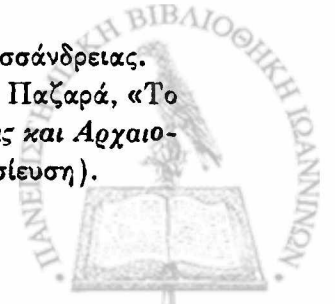
Η πολεοδομική λοιπόν εικόνα της ρωμαϊκής πόλης, έτσι όπως ήταν χτισμένη σε πέντε υψώματα, θύμιζε τη Ρώμη· ιδιαίτερα μάλιστα, αν στη θέση της διώρυγας, φανταστούμε τον Τίβερη ποταμό. Φαίνεται πως οι Ρωμαίοι πολεοδόμοι επωφελήθηκαν την ύπαρξη των πέντε λόφων ώστε να δώσουν στον αστικό χώρο της αποικίας την αστική δομή και την εικόνα μιας μικρής Ρώμης· γιατί αυτό, εκτός από την πρακτική του σημασία, θα επηρέαζε επιπλέον και ψυχολογικά ή καλύτερα συναίσθηματικά τους Ρωμαίους αποίκους, οι οποίοι είχαν εγκαταλείψει για πάντα την πατρίδα τους.

Δυστυχώς απελπιστικά φτωχές είναι οι γνώσεις μας γύρω από τη μνημειακή τοπογραφία της ρωμαϊκής Κασσάνδρειας· γιατί, πέρα από μια προκαταρκτική ανασκαφή, που είχε γίνει πριν από σαράντα περίπου χρόνια, δεν έγιναν από τότε άλλες συστηματικές ανασκαφικές έρευνες. Έτσι, σήμερα μας είναι γνωστός μόνο ο ναός του Ποσειδώνα, που τα ερείπιά του ανασκάφθηκαν στο ΝΔ άκρο της πόλης (στο ύψωμα «Αεραντλία») κι ένας άλλος ναός που υπήρχε πιθανώς στο ΝΑ άκρο της πόλης (στο ύψωμα με το ξωκλήσι των Ταξιαρχών). Επίσης, σώζεται, κατά μήκος της διώρυγας, το βυζαντινό τείχος του Ιουστινιανού (μήκους 1.200 μ.)³, στο οποίο βλέπει κανείς τη χρήση αρχαιότερου οικοδομικού υλικού, καθώς και τμήματα με τειχοδομία των υστερορωμαϊκών χρόνων. Τέλος, προς το ανατολικό άκρο της διώρυγας, δηλ. προς την ακτή του Τορωναίου κόλπου, διακρίνεται και τώρα ένα λιμανάκι, για το ο-

1. Βλ. *JHS* 49(1929) 234. *Jahrbuch* 43(1928) 602. Στρ. Πελεκίδη, «Γύρω από τα Ποσειδαϊκά», *ΕΕΦΣΠΘ* 6, 1950, ανάλ., σ. 1-47.

2. Βλ. πιο κάτω (σ. 432) το τοπογραφικό διάγραμμα της ρωμαϊκής Κασσάνδρειας.

3. Προκόπ., *Περί κτισμάτων*, IV, 3. Πρβ. J. Alexander, *ό.π.*, σ. 2. Θ. Παζαρά, «Το τείχος της Κασσάνδρειας», ανακοίνωση στο *Α' Πανελλήνιο Συμπόσιο Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Χαλκιδικής* (Πολύγυρος, 4-9 Δεκ. 1984) (τα Πρακτικά υπό δημοσίευση).

ποίο υπάρχουν αρχαιολογικές ενδείξεις ότι λειτουργούσε από την αρχαιότητα. Αντίθετα, δεν είναι σήμερα ορατό κανένα ίχνος από το μεγάλο λιμάνι της πόλης, που βρισκόταν στην ακτή του Θερμαϊκού κόλπου, λίγο νοτιότερα από το δυτικό στόμιο της διώρυγας.

III. Η ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ (TERRITORIUM) ΤΗΣ ΑΠΟΙΚΙΑΣ

1. Έκταση και όρια

Έκταση. Εφόσον η ρωμαϊκή αποικία της Κασσάνδρειας είχε κυρίως πολιτικο-αγροτικό χαρακτήρα, δηλ. η ίδρυσή της αποσκοπούσε στη διανομή γαιών (κλήρων) σε απόμαχους στρατιωτικούς και ακτήμονες Ιταλούς αποίκους, ήταν φυσικό η επικράτεια (territorium) της αποικίας να είχε περιλάβει τις καλλιεργήσιμες εκτάσεις που βρίσκονταν γύρω από αυτή. Έτσι, αν λάβουμε υπόψη ότι η χερσόνησος της Παλλήνης, που ανήκε ολόκληρη, όπως θα δούμε πιο κάτω, στην επικράτειά της, έχει έκταση περίπου 400 τετρ. χλμ. και άλλα τόσα περίπου τετρ. χιλιόμετρα η υπόλοιπη επικράτειά της, υπολογίζουμε ότι η συνολική έκτασή της θα έφτανε τα 800 περίπου τετρ. χλμ. (= περίπου 300 τετρ. μίλια). Αν σκεφτεί κανείς ότι π.χ. η επικράτεια της ρωμαϊκής αποικίας των Φιλίππων είχε έκταση περίπου 730 τετρ. μίλια¹, της Αντιόχειας περίπου 540 τετρ. μίλια², των ρωμαϊκών αποικιών της Gallia Cisalpina κατά μέσο όρο 600 τετρ. μίλια³, και της ρωμαϊκής αποικίας των Κομάνων 56 μόνον τετρ. μίλια⁴, καταλήγει στη διαπίστωση ότι η ρωμαϊκή αποικία της Κασσάνδρειας είχε, συγκριτικά με άλλες πόλεις του Ρωμαϊκού κράτους, ένα αρκετά αξιόλογο σε έκταση territorium⁵.

Όρια. Δυστυχώς δεν υπάρχουν τα απαραίτητα στοιχεία για να προσδιορίσει κανείς με ακρίβεια και προπάντων με ασφάλεια τα όρια της επικράτειας της ρωμαϊκής αποικίας της Κασσάνδρειας: ούτε ορόσημα (οροθετικές επιγραφές) έχουν βρεθεί ως τώρα, όπως στην επικράτεια ορισμένων άλλων αποικιών⁶, ούτε αρκετές επιγραφές Ρωμαίων αποίκων, που ζούσαν σε απομακρυσμένα κτήματα της παραμεθόριας ζώνης. Ωστόσο, χάρη σε μια πολύτιμη μαρτυρία που διέσωσε ο Τίτος Λίβιος, ότι δηλ. η Μένδη, που βρισκόταν στο νό-

1. Βλ. P. Collart, *ό.π.*, σ. 276 κ.ε.

2. Βλ. B. Levick, *Roman Colonies in Southern Asia Minor*, Oxford 1967, σ. 45.

3. Βλ. G. F. Chilver, *Cisalpine Gaul*, Oxford 1941, σ. 46.

4. B. Levick, *ό.π.*, σ. 51.

5. Ο Διόδωρος όμως, που προφανώς έχει ως μέτρο σύγκρισης τις ελληνιστικές πόλεις, χαρακτηρίζει ως μεγάλη τη «χώρα», της ελληνιστικής Κασσάνδρειας, την οποία κληρονόμησε, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, η κατοπινή ομώνυμη ρωμαϊκή αποικία. Διόδ. XIX,52: "Ἐκτίσθη δὲ καὶ πόλιν...ὁμώνυμον αὐτοῦ Κασσάνδρειαν...Πολλῆς δὲ χώρας προσορισθείσης τοῖς Κασσανδρεῦσιν, καὶ ταύτης ἀγαθῆς...

6. Πρβ. π.χ. την αποικία των Φιλίππων (Δ. Σαμσάρη, *Ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 81-82).

τιο άκρο της χερσονήσου της Παλλήνης, ήταν «vicus maritimus» της Κασσάνδρειας¹, είμαστε βέβαιοι ότι η χερσόνησος αυτή ανήκε ολόκληρη στην επικράτεια (territorium) της αποικίας. Αυτό εξάλλου επιβεβαιώνεται κι από επιγραφή της Μένδης, που μνημονεύει θρησκευτικούς άρχοντες (augustales) της αποικίας².

Η επικράτεια της αποικίας, η οποία δεν πρέπει να διέφερε πολύ από εκείνη της ελληνιστικής Κασσάνδρειας³, είναι βέβαιο ότι εκτεινόταν και βόρεια από τον ισθμό. Από το επιτύμβιο μάλιστα ενός ανώτερου άρχοντα της αποικίας, που βρέθηκε κοντά στο σημ. χωριό Νικήτη⁴—πιθανώς στο εκεί κτήμα (κλήρο) του, όπου και θάφτηκε—προκύπτει το συμπέρασμα ότι η επικράτεια της εκτεινόταν ανατολικά ως το λαίμό της χερσονήσου της Σιθωνίας. Φαίνεται πως ο άποικος αυτός ζούσε είτε σε κάποια villa rustica κοντά στη σημ. Νικήτη είτε στον κοντινό ρωμαϊκό οικισμό, που εντοπίστηκε ανάμεσα στη Νικήτη και στο ακρωτήρι Κάστρο⁵. Αυτό σημαίνει ότι ο οικισμός αυτός ήταν vicus της ρωμαϊκής αποικίας της Κασσάνδρειας. Θα πρέπει μάλιστα να ήταν ο έσχατος ανατολικός vicus της επικράτειάς της. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγούμαστε από το γεγονός ότι η Τορώνη ήταν, κατά τη ρωμαϊκή εποχή, civitas libera⁶, πράγμα που σημαίνει ότι εξαρτιόταν από αυτή ορισμένη αγροτική περιοχή, η οποία δεν μπορούσε να ήταν άλλη από τη χερσόνησο της Σιθωνίας. Η βουνοσειρά πάλι που υψώνεται ανατολικά της σημ. Νικήτης θα πρέπει να όριζε τα σύνορα ανάμεσα στην επικράτεια της Κασσάνδρειας και σ' εκείνη της Ακάνθου, αυτόνομης επίσης πόλης με αρκετά εκτεταμένη επικράτεια, που τα όριά της θα έφταναν ως το σημ. όρμος της Παναγιαίας ή ίσως ακόμη κι ως τη σημ. Βουρβουρού⁷.

Ύστερα από τα παραπάνω, είναι φανερό ότι στην επικράτεια της αποικίας ανήκε ολόκληρη η πεδινή ζώνη που εκτείνεται δυτικά από τη σημ. Νικήτη ως τις ακτές του Θερμαϊκού κόλπου. Δεν έχουμε όμως στη διάθεσή μας στοιχεία για τον ασφαλή προσδιορισμό των βόρειων ορίων της επικράτειάς της. Ωστόσο, αν κρίνουμε από τη μορφολογία του εδάφους κι από τον εντοπισμό ενός vicus της αποικίας μερικά χιλιόμετρα βορειότερα από τη σημ. Γερακινή⁸, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι οι νότιοι πρόποδες του Υψίζωνου (Χολομώ-

1. Liv. XXX, 45,14.

2. Βλ. Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 12.

3. Για την επικράτεια της ελληνιστικής Κασσάνδρειας βλ. M. Zahrt, *Olynthos und die Chalkidier*, München 1971, σ. 218.

4. Βλ. πιο κάτω: Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 108.

5. Για τον οικισμό αυτό βλ. πιο κάτω, σ. 378.

6. Plin., *N.H.*, IV, 36: *Scotussaei liberi...Toronaei...*

7. Σχετικά με την Ακάνθο βλ. Δ. Σαμσάρη, «Οι Ρωμαίοι και η Χαλκιδική», ό.π.

8. Βλ. πιο κάτω, σ. 376.

ντα) όριζαν τα όρια ανάμεσα στην επικράτεια της Κασσάνδρειας και σ' εκείνη της Απολλωνίας (6 χλμ. ΝΔ του σημ. Πολύγυρου).

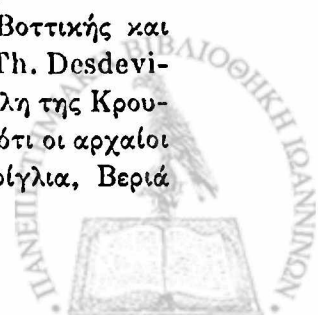
Τέλος, προς τα ΒΔ η ρωμαϊκή αποικία της Κασσάνδρειας μοιραζόταν με τη Θεσσαλονίκη την αγροτική περιοχή, που εκτεινόταν ανάμεσα στις δυο αυτές πόλεις και η οποία, κατά την προρωμαϊκή εποχή, αποτελούσε έδαφος της Βοττικής και της Κρουσίδας¹. Αν λάβουμε υπόψη την ιστοριογεωγραφική αρχή ότι τα όρια ανάμεσα σε φυλετικές περιοχές δύσκολα μεταβάλλονταν² και ότι η Βοττική είχε πιθανώς συμπεριληφθεί ολόκληρη στην επικράτεια της ελληνιστικής και αργότερα της ρωμαϊκής Κασσάνδρειας, καταλήγουμε τότε στο πιθανό συμπέρασμα ότι τα όρια ανάμεσα στις επικράτειες της Κασσάνδρειας και της Θεσσαλονίκης συνέπιπταν με τα όρια της Βοττικής και Κρουσίδας. Έτσι, με το σκεπτικό αυτό και με βάση τα αρχαιολογικά δεδομένα, τη μορφολογία του εδάφους, καθώς και μια οροθετική επιγραφή προρωμαϊκής εποχής³, πιστεύουμε ότι τα όρια που αναζητούμε θα πρέπει να ορίζονταν από τη λοφοσειρά, η οποία ξεκινά από την περιοχή των σημ. χωριών Πετράλωνα και Μικράλωνα και καταλήγει στη θάλασσα - σ' ένα σημείο κοντά στη Νέα Καλλικράτεια⁴. Εξάλλου την επέκταση της επικράτειας της Κασσάνδρειας τουλάχιστον ως την περιοχή των σημ. χωριών Μικράλωνα και Νέα Τένεδο επιβεβαιώνει και το γεγονός ότι στην περιοχή των χωριών αυτών θα πρέπει να υπήρχε κάποιο λατομείο μαρμάρου της Κασσάνδρειας· γιατί από το μάρμαρο που εντοπίστηκε εκεί (στο ύψωμα «Κατσικά») πιστεύουμε πως έχουν κατασκευαστεί πολλά αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν στην Κασσάνδρεια. Από την άλλη μεριά, το γεγονός ότι η Νέα Καλλικράτεια θα πρέπει να βρισκόταν έξω από τα όρια της επικράτειας της Κασσάνδρειας επιβεβαιώνεται κι από επιγραφή ρωμαϊκής εποχής, που βρέθηκε στην περιοχή (βόρεια) του χωριού αυτού (στη θέση «Κουλιακλί») και η οποία μνημονεύει κάποια πόλη (την Αντιγόνεια ή τη Θεσσαλονίκη): 'Ηρα-

1. Σχετικά με τις περιοχές (μοίρες) αυτές βλ. M. Zahrlt, *ό.π.*, σ. 171-178, 195-198.

2. Πρβ. τις φυλετικές περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας: Δ. Σαμσάρη, *Ιστορική γεωγραφία*, σ. 88 κ.ε.

3. *SEG* II, 408. Η επιγραφή (προρωμαϊκής εποχής) είχε βρεθεί κοντά στο σημ. χωριό Ζωγράφου - πιθανώς στην περιοχή που εκτείνεται ανάμεσα στο χωριό αυτό και στα χωριά Νέα Τένεδος και Νέα Σύλατα.

4. Περίπου στην περιοχή αυτή τοποθετούνται από παλιότερους ερευνητές και τα σύνορα Βοττικής - Κρουσίδας. Έτσι, ο Μ. Δήμιτσας, *Γεωγραφία*, σ. 366-367, κατατάσσει την Αντιγόνεια (στη θέση της Νέας Καλλικράτειας) ανάμεσα στις πόλεις της Βοττικής και υποστηρίζει ότι αυτή βρισκόταν στα όρια της Κρουσίδας και Βοττικής· ενώ ο Th. Desdevises-du-Desert, *Géographie*, σ. 363 και 367, θεωρεί σωστά την Αντιγόνεια πόλη της Κρουσίδας. Πρβ. τελευταία και τον M. Zahrlt, *ό.π.*, σ.172, ο οποίος υποστηρίζει ότι οι αρχαίοι οικισμοί, που η θέση τους εντοπίστηκε κοντά στα χωριά Πρινοχώρι, Νέα Τρίγλια, Βεριά και Νέα Σύλατα, ανήκουν στην αρχαία Βοττική.

κλει / ἐπινίκω / ἡ πόλ(ις)¹. Στην ίδια εξάλλου θέση είχε βρεθεί και άλλη επιγραφή (3ου μ.Χ. αι.), που μνημονεύει μια επιφανή οικογένεια (Κλαύδιοι Μένωνες), γνωστή κι από επιγραφή της Θεσσαλονίκης².

2. Φυσικογεωγραφικά χαρακτηριστικά

Ορειογραφία. Η κυριότερη βουνοσειρά στην επικράτεια της Κασσάνδρειας ήταν αυτή που εκτεινόταν κατά μήκος των βόρειων ορίων της. Πρόκειται για το Χολομώντα, που ταυτίζεται με τον Υψίζωνο που αναφέρει ο Πλίνιος³. Ο δυτικός κλάδος του Υψίζωνου ονομαζόταν Κισσός και ταυτίζεται με το σημ. Χορτιάτη. Η χαμηλή πάλι βουνοσειρά, που εκτείνεται σαν ραχοκοκαλιά από το βόρειο σχεδόν ως το νότιο άκρο της χερσονήσου της Παλλήνης, ονομάζεται από τον Πτολεμαίο Παταλήνη⁴.

Υδρογραφία. Από τον Υψίζωνο πήγαζαν αρκετοί ποταμοί που διέρρεαν την επικράτεια της Κασσάνδρειας και χύνονταν στις ακτές της. Οι κυριότεροι από αυτούς είναι: ο Χαβρίας, ο Ολυθιακός, ο Αμνίας και ο Σερμυλίας (Ορμυλίας). Ο Χαβρίας, τον οποίο μνημονεύει ο Πτολεμαίος⁵, πήγαζε από τις δυτικές υπώρειες του Κισσού (Χορτιάτη)· ταυτίζεται με το βαθύ ρέμα που διαρρέει το ΒΔ τμήμα της επικράτειας (περιοχή Νέας Τρίγλιας και Πορταριάς) και εκβάλλει στις ακτές του Θερμαϊκού κόλπου, κοντά στο μετόχι της Μονής Ζωγράφου⁶. Τον Χαβρία ορισμένοι ερευνητές τον ταυτίζουν εσφαλμένα με τον Σερμυλίας ποταμό⁷. Ο Ολυθιακός⁸ (σημ. Βατόνια) πήγαζε κι αυτός από το ίδιο βουνό και, αφού με κατεύθυνση από Β προς Ν άρδευε την πεδιάδα της Ολύθου, χυνόταν στον Τωρωναίο κόλπο⁹. Την ίδια πεδιάδα διέρρεε και ο ποταμός Αμνίας ή Αμνίτης¹⁰, που κι αυτός είχε την εκβολή του στον Τωρωναίο κόλπο, λίγο ανατολικότερα από τον προηγούμενο¹¹. Στις εκβολές του Ολυθιακού και

1. Βλ. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique vue par Charles Avezou (avril-mai 1914)», *BCH* 103 (1979) 295, αρ. 20.

2. Βλ. D. Feissel-M. Sève, *ό.π.*, σ. 295, αρ. 18.

3. Plin., *N.H.*, IV, 17. Για την ταύτιση βλ. Μ. Δήμιτσα, *Γεωγραφία*, σ. 72, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

4. Πτολ. III, 13.

5. Πτολ., *ό.π.*

6. Βλ. Σχινά, *Οδοιπορικές σημειώσεις Μακεδονίας - Ηπείρου*, τεύχ. Γ', 1887, σ. 490-491. Αντίθετα ο Μ. Δήμιτσας, *Γεωγραφία*, σ. 161, ταυτίζει τον Χαβρία με το Κιουλαφλί ρέμα, που εκβάλλει δυτικά της Νέας Καλλικράτειας.

7. Βλ. Desdevises-du-Dezert, *ό.π.*, σ. 47.

8. Αθήν., *Δειπν.* VIII, 11.

9. Βλ. Desdevises-du-Dezert, *ό.π.*, σ. 47.

10. Αθήν., *ό.π.*

11. Βλ. Desdevises-du-Dezert, *ό.π.*, σ. 47.

του Αμνία σχηματιζόταν μια λίμνη, που ο Αθήναιος την ονομάζει Βολυχή¹. Τέλος, ο Σερμουλιάς, που στη θέση του εσφαλμένα τοποθετούν τον Χαβρία, ήταν ο μεγαλύτερος ποταμός της Χαλκιδικής. Πήγαζε από τον ανατολικό κλάδο του Υψίζωνου και, αφού διέρρεε τη στενή κοιλάδα της σημ. Ορμουλιάς, χυνόταν στον Τορωναίο κόλπο, πλάι στην αρχαία Σερμουλία².

Ακτογραφία. Το βόρειο τμήμα της επικράτειας της Κασσάνδρειας εκτείνεται ανάμεσα στις νότιες πλαγιές του Υψίζωνου και στις ακτές τριών κόλπων, του Θερμαϊκού, του Τορωναίου και του Μηκυβερναίου. Ο Τορωναίος κόλπος³ (σημ. κόλπος Κασσάνδρας) είναι αυτός που εκτείνεται ανάμεσα στις χερσονήσους της Παλλήνης και της Σιθωνίας και απολήγει βόρεια, στο μυχό του, στο λεγόμενο Μηκυβερναίο κόλπο⁴. Στις ακτές του Θερμαϊκού βρίσκεται ο όρμος των Ν. Μουδανιών, ενώ στις ακτές του Τορωναίου υπήρχε το λιμάνι της Μηκύβερνας (σημ. Μολυβόπυργου), που βρισκόταν στην ανατολική παραλία του Μηκυβερναίου κόλπου και το οποίο χρησίμευε, κατά την αρχαιότητα, ως επίνειο της Ολύνθου⁵.

Πιο φιλόξενες για τα πλοία ήταν οι ακτές της χερσονήσου της Παλλήνης, η οποία έχει περίμετρο 570 στάδια⁶ (=100 περίπου χλμ.) και απολήγει στα ακρωτήρια Ποσίδειο και Καναστραίο. Έτσι, στις δυτικές ακτές της (προς το Θερμαϊκό) βρισκόταν το περίφημο λιμάνι της Ποτίδαιας (Κασσάνδρειας)⁷, στο οποίο όφειλε τη μεγάλη της ακμή η πόλη, όπου υπήρχαν και ναυπηγεία. Νοτιότερα υπήρχαν οι όρμοι της Κάψας (Μεγάλης Κύψας), της Μένδης (Καλάνδρας) και της Σκιώνης. Στις ανατολικές πάλι ακτές της Παλλήνης βρίσκεται ο όρμος Χρούσο.

Εδαφομορφολογία. Η επικράτεια της Κασσάνδρειας περιέλαβε μέσα στα όριά της αρκετές εύφορες πεδιάδες, από τις οποίες οι περισσότερες διαρρέονταν από ποταμούς, που τις καθιστούσαν πολύ εύφορες. Αυτές είναι: η λοφώδης πεδιάδα της Πορταριάς - Ν. Συλάτων, η πεδιάδα της Ολύνθου, η πεδιάδα της Ορμουλιάς και η λοφώδης πεδιάδα που εκτείνεται νότια από την Κασσάνδρεια ως την περιοχή της Άφυτης και της Σάνης.

3. Τοπογραφία και οικιστική οργάνωση

Η νοτιοδυτική αυτή περιοχή της Χαλκιδικής, που συμπεριλήφθηκε στην επικράτεια (*territorium*) της ρωμαϊκής αποικίας της Κασσάνδρειας, ήταν

1. Αθην. VIII, 3. Τη λίμνη αναφέρει ανώνυμα και ο Ηρόδοτος (VIII, 127-128).
2. Μ. Δήμιτσα, *Γεωγραφία*, σ. 163.
3. Liv. XLIV, 11. Στράβ. VII, απόσπ. 29,32. Tacit., *Annal.* V, 10. Ψευδο - Σκύμν. 639. Πτολ. III, 13,13.
4. Ψευδο - Σκύμν. 641. Mela, II, 5. Plin., *N.H.*, IV, 10. Διόδ. XVI, 54.
5. Στράβ. VII, 330, απόσπ. 29.
6. Στράβ., *ό.π.*
7. Διόδ. XIX, 32. Πausan. 5. Liv. XXVIII, 8.

το πιο πυκνοκατοικημένο τμήμα ολόκληρης της Χαλκιδικής. Έτσι, κατά την κλασική εποχή, υπήρχαν εδώ πολλοί αρχαίοι οικισμοί (πόλεις και πολίσματα), από τους οποίους οι φιλολογικές και επιγραφικές πηγές αναφέρουν τους εξής: Αιγαί, Αιόλειον, Άφυτις, Γαληψός, Θέραμβος, Κάψα, Μένδη, Μηθύβερνα, Νεάπολις, Νίσσος, Όλυθος, Πλεύμη, Σάνη, Σεομυλία, Σιναία, Σκίθαι, Σκιώνη, Σπάρτωλος, Τραπεζούς, Φρύξελος και Φυσκέλλη¹. Με τη μακεδονική όμως κατάκτηση πολλοί από τους οικισμούς της περιοχής αυτής καταστράφηκαν (από το Φίλιππο Β'), χωρίς δυστυχώς να ξέρουμε πόσες από αυτές ξαναχτίστηκαν. Προς τα τέλη πάλι του 4ου π.Χ. αιώνα, με το συνοικισμό της πόλης Κασσάνδρειας (316 π.Χ.)², που είχε ως συνέπεια τη συγκέντρωση μεγάλου μέρους από τον πληθυσμό της υπαίθρου στο νέο αυτό αστικό κέντρο, οι πόλεις της περιοχής υποβαθμίστηκαν σε απλές κώμες, ενώ ορισμένοι οικισμοί ίσως να ερημώθηκαν τελείως λόγω της δημογραφικής τους αφαίμαξης.

Η ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας της Κασσάνδρειας (43 π.Χ.), όπως και η επανίδρυσή της από τον Αύγουστο (30 π.Χ.), δεν πρέπει να είχαν επιφέρει αναστατώσεις ή σημαντικές αλλαγές στην οικιστική φυσιογνωμία της περιοχής που περιλήφθηκε στην επικράτειά της. Κι αυτό, γιατί δεν έχουμε αυτή τη φορά μετακίνηση πληθυσμού από την ύπαιθρο προς το αστικό κέντρο, αφού σε αυτό εγκαταστάθηκαν οι Ρωμαίοι άποικοι. Αντίθετα μάλιστα παρατηρείται μια αντίστροφη δημογραφική κίνηση - κυρίως από αποίκους - από το αστικό κέντρο προς την ύπαιθρο, η οποία διανεμήθηκε σε κλήρους· έτσι δικαιολογείται και η παρουσία Ρωμαίων αποίκων ως τη σημ. Νικήτη³. Το δημογραφικό αυτό φαινόμενο είχε ως άμεση συνέπεια την αναζωογόνηση της αγροτικής ζωής. Έτσι, όπως θα διαπιστώσει κανείς πιο κάτω, όχι μόνο επιβιώνουν, κατά την εποχή αυτή, όλοι σχεδόν οι αρχαίοι παραλιακοί οικισμοί - υποβαθμισμένοι φυσικά σε vicus της αποικίας - αλλά επιπλέον ιδρύονται - στα μεσογειακά κυρίως τμήματα της επικράτειάς της - κι άλλοι καινούργιοι οικισμοί.

Αμέσως παρακάτω ακολουθεί η μελέτη των οικισμών (vici) αυτών, που βρίσκονταν μέσα στην επικράτεια της αποικίας, με βάση κυρίως τα σημερινά αρχαιολογικά και επιγραφικά δεδομένα, καθώς και τα πορίσματα των προσωπικών μας επιτόπιων τοπογραφικών ερευνών. Αρχικά εξετάζεται η τοπογραφία του βόρειου τμήματος της επικράτειας, δηλ. εκείνου που εκτεινόταν βόρεια από τη διώρυγα της Ποτίδαιας - από τις ακτές του Θερμαϊκού ως τις ανατολικές ακτές του Τορωναίου κόλπου-, και στη συνέχεια η τοπογραφία της χερσονήσου της Παλλήνης⁴.

1. Για τις πόλεις αυτές βλ. N. Zahnt, ό.π., σ. 142 κ.ε., όπου και οι σχετικές παραπομπές στις αρχαίες πηγές.

2. Σχετικά με αυτόν βλ. Διδδ. XIX, 52,2.

3. Βλ. πιο κάτω: Κασσανδρευτική προσωπογραφία, αρ. 108.

4. Πρβ. για κάθε περίπτωση τον τοπογραφικό χάρτη του territorium της ρωμαϊκής αποικίας της Κασσάνδρειας: πιο κάτω, σ. 433.

Το βόρειο τμήμα της επικράτειας (territorium)

Στο τμήμα αυτό της επικράτειας της αποικίας από την έρευνά μας επισημάνθηκαν δεκαεννιά οικισμοί με ονόματα μαρτυρημένα από τις αρχαίες πηγές, που επιβίωσαν και κατά τη ρωμαϊκή εποχή, υποβαθμισμένοι οικιστικά σε *vicos* της αποικίας. Επίσης, εντοπίζονται οι θέσεις δεκατριών ρωμαϊκών οικισμών, που τα ονόματά τους μας είναι, προς το παρόν τουλάχιστον, άγνωστα, καθώς και πέντε θέσεις από *villae rusticae*.

ΣΠΑΡΤΩΛΟΣ¹

Για την επιβίωση της Σπαρτώλου² στα ρωμαϊκά χρόνια δεν υπάρχουν φιλολογικές μαρτυρίες. Αν όμως είναι σωστή η ταύτιση της θέσης της που προτείνεται αμέσως παρακάτω, τότε μπορεί κανείς να συμπεράνει την επιβίωσή της από τα αρχαιολογικά ευρήματα ρωμαϊκής εποχής.

Όλοι οι ερευνητές, που ασχολήθηκαν ως τώρα με το τοπογραφικό πρόβλημα της ταύτισης της Σπαρτώλου, συμφωνούν ότι ο οικισμός αυτός δεν πρέπει να ήταν παραλιακός· αλλιώς θα τον μνημόνευαν οι αρχαίες πηγές ανάμεσα στα πολίσματα της δυτικής παραλίας της Χαλκιδικής, τα οποία είχε λεηλατήσει το ρωμαϊκό ναυτικό το 169 π.Χ. Έτσι, όλοι οι ερευνητές αναζήτησαν τη θέση της μεσογειακότερα. Από αυτούς οι παλιότεροι τοποθέτησαν τη Σπάρτωλο κοντά στη σημ. Πορταριά³, όπου όμως δεν υπάρχουν ίχνη κατοίκησης των προρωμαϊκών χρόνων. Για το λόγο αυτόν αργότερα ο B. Meritt απέκλεισε τη σημ. Πορταριά και πρότεινε την ταύτιση της Σπαρτώλου με τα αρχαία ερείπια κοντά στη Νέα Τρίγλια ή κοντά στο Πρινοχώρι⁴. Ο M. Zahrnt πάλι τελευταία υποστήριξε ότι η θέση της θα πρέπει να αναζητηθεί κοντά στη Νέα Τρίγλια ή κοντά στα Νέα Σύλατα, όπου υπάρχουν επίσης αρχαία ερείπια⁵.

Επειδή η Σπάρτωλος θα πρέπει να είχε στην περιοχή της εύφορες εκτάσεις γης, όπως προκύπτει από επιγραφή της Κασσάνδρειας που μνημονεύει άγρους (κλήρο)⁶, νομίζουμε ότι πιο πιθανή είναι η ταύτισή της με τα αρχαία ερείπια, τα οποία εντοπίστηκαν περίπου δυο χιλιόμετρα ανατολικά από τα Νέα

1. Με κεφαλαία γράμματα αναγράφονται τα ονόματα των οικισμών, τα οποία μας είναι γνωστά από τις αρχαίες πηγές· ενώ με πεζά στοιχεία τα ονόματα των σημερινών χωριών, κοντά στα οποία εντοπίστηκαν θέσεις αρχαίων οικισμών.

2. Τις πηγές για το πόλισμα βλ. του M. Zahrnt, *ό.π.*, σ. 236-237.

3. Βλ. M. Δήμιτσα, *Γεωγραφία*, σ. 367 και σημ. 1, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία. Πρβ. E. Oberhammer, *RE III A* (1929) 1543, στο λ. *Spartolos*.

4. B.D. Meritt, «Inscriptional and Topographical Evidence for the site of Spartolus and the Southern Boundary of Bottice», *AJA* 27 (1923) 334 κ.ε.

5. M. Zahrnt, *ό.π.*, σ. 237.

6. Βλ. πιο κάτω, σ. 370.

Σύλατα, στην εκεί γνωστή προϊστορική τούμπα¹. Τα ερείπια αυτά μαρτυρούν την ύπαρξη αξιόλογου οικισμού με συνεχή ζωή από την αρχαϊκή ως τη ρωμαϊκή εποχή. Εξάλλου από τον ερειπιώνα αυτόν προέρχονταν πιθανώς δυο επιγραφές ρωμαϊκών χρόνων που τις είχε δει ο Ch. Avezou εντοιχισμένες στην εκκλησία του χωριού Νέα Σύλατα².

ΣΙΝΑΙΑ-ΤΡΑΠΕΖΟΥΣ

Τα δυο αυτά πολιίσματα μνημονεύονται σε επιγραφή της Κασσάνδρειας (των χρόνων του Κασσάνδρου)³. Σύμφωνα με την επιγραφή, στην αγροτική περιοχή της Σιναίας⁴ και της Τραπεζούντας η επιφανής οικογένεια του Ελιμιάτη στρατηγού Πολεμοκράτη είχε κτήματα (κλήρο), που τα παραχώρησε ο βασιλιάς Φίλιππος Β' - πιθανώς μετά την καταστροφή της Ολύνθου (348 π. Χ.). Αργότερα ο Κάσσανδρος - πιθανώς μετά το «συνοικισμό» της Κασσάνδρειας - παραχώρησε στους απόγονους του Πολεμοκράτη κι άλλα κτήματα (ἀγρόν), που βρίσκονταν στη Σπάρτωλο.

Από τις πληροφορίες που μας δίνει η σπουδαία αυτή επιγραφή προκύπτει ότι τα πολιίσματα Σιναία και Τραπεζούς: 1) ήταν γειτονικά με τη Σπάρτωλο, 2) επέζησαν και μετά το «συνοικισμό» της Κασσάνδρειας και 3) θα πρέπει να είχαν στην αγροτική τους περιοχή καλλιεργήσιμες εκτάσεις γης και μάλιστα εύφορες, ώστε να δικαιολογούν την παραχώρηση κλήρου σε ονομαστό στρατηγό του Φιλίππου. Έχοντας υπόψη τις προϋποθέσεις αυτές, καθώς και τη μορφολογία του εδάφους, πιστεύουμε ότι οι θέσεις των δυο αυτών πολισμάτων θα πρέπει να αναζητηθούν ανατολικά από τα Νέα Σύλατα, στην εύφορη περιοχή με τους χαμηλούς καλλιεργήσιμους λόφους, που εκτείνεται ανάμεσα στους νοτιοδυτικούς πρόποδες του Χολομώντα και στην ανατολική ακτή του Θερμαϊκού κόλπου. Στην περιοχή αυτή οι πιο κοντινοί αρχαίοι οικισμοί, που η αγροτική τους περιφέρεια θα συνόρευε μ' εκείνη της Σπαρτώλου, είναι αυτοί που ίχνη τους σώζονται κοντά στο χωριό Νέα Τρίγλια και στην τούμπα «Βεριά».

Ο πρώτος από τους οικισμούς αυτούς βρισκόταν βόρεια από τη Νέα Τρίγλια, όπου και η γνωστή προϊστορική τούμπα⁵. Στη θέση αυτή βρέθηκαν αρχι-

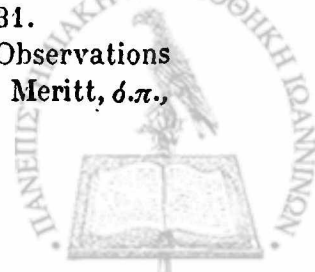
1. Βλ. A. Struck, *Makedonische Fahrten I: Chalkidike*, Wien/Leipzig 1907, σ. 36. A.J. Wace, «The Mounds of Macedonia», *BSA* 20 (1913/14) 128 και 132. *AD* 17 (1963), *Χρονικά Β*², σ. 207. 19 (1965) 84 κ.ε. M. Zahrtnt, *ό.π.*, σ. 172-173.

2. Βλ. D. Feissel-M. Sève, *ό.π.*, σ. 250-251.

3. *Ditt. Syll*³, I, 332. M. Δήμιτσα, *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις*, Αθήναι 1896, αρ. 763.

4. Πρόκειται για το ίδιο πόλισμα, που αναφέρεται στους φορολογικούς καταλόγους της Αττικοδηλιακής συμμαχίας με το όνομα *Σίνος*: βλ. M. Zahrtnt, *ό.π.*, σ. 230-231.

5. Βλ. A. Struck, *ό.π.*, σ. 37. A. Wace, *ό.π.*, σ. 128 και 132. L. Rey, «Observations sur les premiers habitats de la Macédoine», *BCH* 41/3 (1921) 162. B. Meritt, *ό.π.*, σ. 339.

τεκτονικά μέλη και άλλα αρχαιολογικά αντικείμενα (των ιστορικών χρόνων)· επίσης, από δω προέρχεται πιθανώς επιγραφή των ρωμαϊκών χρόνων που το κείμενό της είχε ανακοινώσει στον Ch. Avezou κάτοικος της Νέας Κερασιάς¹. Ο δεύτερος πάλι αρχαίος οικισμός βρισκόταν ανάμεσα στα σημ. χωριά Νέα Καλλικράτεια και Σωζόπολη και συγκεκριμένα στην τούμπα «Βεριά», όπου σώζονται σήμερα υπολείμματα βυζαντινού κάστρου - του γνωστού κάστρου της Βρύας (ή Βρυών), όπου είχε την έδρα του για ένα χρονικό διάστημα ο επίσκοπος Κασσάνδρειας². Στην κορυφή της τούμπας αυτής έχουν βρεθεί αρκετές αρχαιότητες, που καλύπτουν όλες τις ιστορικές περιόδους - από την κλασική ως τη βυζαντινή περίοδο³.

Αν λοιπόν είναι σωστή η ταύτιση που προτείνουμε πιο πάνω, τότε τα αρχαιολογικά δεδομένα μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι τα πολίσματα Σιναιά και Τραπεζούς είχαν επιβιώσει - ως νίκι της Κασσάνδρειας - ως το τέλος της ρωμαϊκής αρχαιότητας.

Σωζόπολη

Στη βόρεια πλαγιά του τραπεζοειδούς υψώματος, στο οποίο είναι χτισμένο το σημ. χωριό Σωζόπολη, βρίσκει κανείς πολυάριθμα κομμάτια από ρωμαϊκές και βυζαντινές κεραμίδες στέγης· ενώ στις αυλές των σπιτιών βλέπει κανείς πελεκημένες πέτρες από αρχαία χτίσματα. Επίσης γύρω από το ύψωμα αυτό οι χωρικοί, καλλιεργώντας τα χωράφια τους, βρίσκουν συχνά ρωμαϊκά νομίσματα (χάλκινα). Ένα τέτοιο νόμισμα (της Θεσσαλονίκης) είχε την καλοσύνη να μου δείξει φοιτητής μου καταγόμενος από τη Σωζόπολη.

Νέα Πλάγια - Νέα Μουδανιά(;))

Κάποιος αρχαίος οικισμός θα πρέπει να υπήρχε στην παραλία ανάμεσα στα Νέα Πλάγια και τα Νέα Μουδανιά, του οποίου όμως την ακριβή θέση δεν καταφέραμε να εντοπίσουμε (ο επιτελικός χάρτης τοποθετεί εδώ το πόλισμα Λίπαξος). Στην παραλιακή αυτή ζώνη - συγκεκριμένα στο σημ. χωριό Φλογητά - είχε βρεθεί παλιότερα κεραμοσκεπής τάφος⁴· ενώ ίχνη από εγκατάσταση των κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων αναφέρονται γύρω από τα Νέα

1. Βλ. D. Feissel-M. Sève, ό.π., σ. 251 και 296.

2. Βλ. Γ. Ταβλάκη, «Το κάστρο της Βρύας στη Δυτική Χαλκιδική», ανακοίνωση στο Α' Πανελλήνιο Συμπόσιο Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Χαλκιδικής (τα Πρακτικά υπό δημοσίευση).

3. Πρβ. Α. Struck, ό.π., σ. 36. Α. Wace, ό.π., σ. 128. ΑΔ 32 (1977), Χρονικά, Β², σ. 204. 33 (1978), Χρονικά, Β², σ. 236. Μ. Zahnt, ό.π., σ. 172, αρ. 4.

4. ΑΔ 24 (1969), Χρονικά, Β², σ. 312.

Μουδανιά¹. Πάντως, αν πραγματικά βρισκόταν εδώ αρχαίος οικισμός που επέζησε ως τα ελληνιστικά χρόνια, δηλ. και μετά το «συνοικισμό» της Κασσάνδρειας, δεν υπήρχε λόγος να εγκαταλειφτεί αυτός κατά τη ρωμαϊκή εποχή, εφόσον μάλιστα υπάρχει εδώ αξιόλογος φυσικός όρμος, που δε θα τον άφηναν οι Ρωμαίοι ανεκμετάλλευτο.

Πορταριά

Με βάση τα επιφανειακά κυρίως αρχαιολογικά ευρήματα (όστρακα αγγείων και θραύσματα από κεραμίδες στέγης ρωμαϊκών χρόνων) εντοπίσαμε κοντά στη σημ. Πορταριά τις θέσεις δύο ρωμαϊκών οικισμών. Ο ένας από αυτούς βρισκόταν στη ράχη «Παλιοχώρι», περίπου δυο χιλιόμετρα νότια από το χωριό και μόλις 100 μ. βορειότερα από τη διακλάδωση του σημ. εθνικού δρόμου Θεσσαλονίκης - Ν. Μουδανιών για Πορταριά.

Ο άλλος ρωμαϊκός οικισμός ήταν χτισμένος σε μια χαμηλή επίσης ράχη, γνωστή με την ονομασία «Παλιορούδι», που βρίσκεται περίπου ενάμισι χιλιόμετρο ΒΔ της Πορταριάς. Στη ράχη αυτή είχαν βρεθεί παλιότερα μαρμάρινο ακέφαλο γυναικείο άγαλμα², βάση από μαρμάρινο κίονα και διάφορα άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, από τα οποία ορισμένα είδαμε σε αυλές σπιτιών της Πορταριάς.

Μέχρι στιγμής δεν ήρθαν στο φως αρχαιολογικά ευρήματα προρωμαϊκής εποχής, ώστε να δικαιολογούν τυχόν υποθέσεις γύρω από την ταύτιση των δυο αυτών ρωμαϊκών οικισμών της Πορταριάς με τα δυο αρχαία πολιίσματα Αιόλειο και Πλεύμη³, που υπολογίζεται ότι θα πρέπει να βρίσκονταν στην περιοχή αυτή⁴.

Άγιος Μάμας

Σε απόσταση δύο περίπου χιλιομέτρων νότια από το σημ. χωριό Άγιος Μάμας και μόλις 500 μ. από τη θάλασσα, στο μέσο ενός μικρού κάμπου, επισημάναμε ίχνη αρχαίας κατοίκησης: όστρακα αγγείων, θραύσματα από κεραμίδες στέγης των ρωμαϊκών χρόνων και πελεκημένες πέτρες από χτίσματα. Είναι πολύ πιθανό ότι πρόκειται για τη θέση ρωμαϊκής αγροικίας (villa rustica), αν κρίνουμε από τη μικρή σχετικά έκταση που καταλαμβάνουν τα επιφανειακά τουλάχιστον αρχαιολογικά ευρήματα.

1. Ι. Παπάγγελου, *Χαλκιδική*, Θεσσαλονίκη 1981, σ. 68.

2. *ΑΔ* 24 (1969), Χρονικά, Β², σ. 312.

3. Σχετικά με αυτά βλ. Μ. Zahrnt, *ό.π.*, σ. 145 και 213-214.

4. Πρβ. Μ. Zahrnt, *ό.π.*, σ. 136/7 (χάρτη).

ΟΛΥΝΘΟΣ

Όλη η πλούσια βιβλιογραφία για την Όλυνθο¹ συμφωνεί, απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε, ότι η πόλη, μετά την καταστροφή της από το Φίλιππο Β' (348 π. Χ.), δεν ανοικοδομήθηκε και δεν κατοικήθηκε πια². Πολλοί κάτοικοί της μετά το 348 π.Χ. εγκαταστάθηκαν στη γύρω αγροτική περιοχή (Ολυνθία)³, ενώ μερικοί από αυτούς επέστρεψαν στην καταστραμμένη πόλη, όπως δείχνουν τα ερείπια από μερικά σπίτια, αλλά κι αυτοί έλαβαν τελικά μέρος στο «συνοικισμό» της Κασσάνδρειας (316 π. Χ.)⁴. Έτσι, το 316 π. Χ. θεωρείται από όλους ως έτος οριστικής εγκατάλειψης της Ολύνθου.

Ωστόσο, μια επιτύμβια επιγραφή, που είναι γνωστή σε όλους αλλά πέρασε απαρατήρητη, νομίζουμε πως ανατρέπει εντελώς τις σημερινές γνώσεις μας για την ιστορία της Ολύνθου, γιατί προσφέρει μια πραγματικά συγκλονιστική μαρτυρία για επιβίωση της Ολύνθου κατά τη ρωμαϊκή εποχή⁵. Η ενδιαφέρουσα αυτή επιγραφή που δημοσιεύτηκε το 1969 από το Φ. Πέτσα⁶, είχε βρεθεί το 1966, κατά τη διάνοιξη της νέας εθνικής οδού Μουδανιών - Γερακινής, κοντά στον προϊστορικό οικισμό του Αγίου Μάμαντα⁷. Το κείμενο της επιγραφής είναι το εξής (στη θέση των τελειών υπάρχουν φύλλα κισσού): Βιθιαν. Κ. | Πρόκλου | πατήρ. και | μήτερ. οικο[ῦντες] | ἐν Ὀλύνθῳ.

Όπως βλέπει κανείς, στο κείμενο αναφέρεται μια οικογένεια Θρακών, που κατοικούσε, στα ρωμαϊκά χρόνια, στην Όλυνθο. Αν και η επιγραφή δεν φέρει χρονολογία, η μνεία όμως του ρωμαϊκού ονόματος Πρόκλος δεν αφήνει αμφιβολίες για τη χρονολόγησή της στη ρωμαϊκή εποχή· εξάλλου η μορφή των γραμμάτων της την τοποθετεί συγκεκριμένα στην αυτοκρατορική εποχή.

1. Βλ. M. Zahnt, *ό.π.*, *passim*.

2. Πρβ. E. Meyer, *Kleine Pauly*, στο λ. *Olynthos*. M. Zahnt, *ό.π.*, σ. 111 κ.ε. Δ. Ζάγκλη, *Χαλκιδική. Ιστορία-γεωγραφία*, Θεσσαλονίκη 1956, σ. 47.

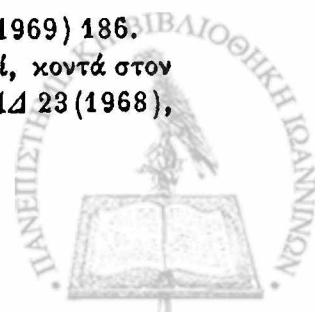
3. Βλ. M. Gude, *A History of Olynthus*, Baltimore 1933, σ. 37. Η M. Gude, βασιζόμενη σ' ένα χωρίο του Δίωνη του Χρυσόστομου (XLVII,9), υποστηρίζει ότι η περιοχή της Ολύνθου ονομαζόταν Όλυνθία.

4. Βλ. J. W. Graham, *The Princeton Encyclopedia of Classical Sites* (Princeton 1976), στο λ. *Olynthos*, σ. 651: «... the city (Olynthos) fell in 348 and was destroyed by the Macedonians. Coins indicate a slight continued habitation or rehabilitation of a few poor houses at the extreme N end of the N Hill as late as ca. 316 B.C. when the few survivors were no doubt among those Olynthians settled by Kassander at Kassandreia on the site of Potidaea».

5. Έτσι γίνεται φανερό ότι η αναφορά του Μέλα (II, 30) και του Πλίνιου (*N. H.*, IV, 42) στην Όλυνθο δεν είναι αναχρονιστική, όπως πίστευαν ως τώρα, αλλά ο οικισμός υπήρχε στα χρόνια τους.

6. Βλ. Φ. Πέτσα, «Χρονικά Αρχαιολογικά 1966-1967», *Μακεδονικά* 9 (1969) 186.

7. Φ. Πέτσα, *ό.π.*- Επίσης, κατά τη διάνοιξη της οδού, είχαν αποκαλυφτεί, κοντά στον προϊστορικό οικισμό, τάφοι διαφόρων εποχών και αγγεία ρωμαϊκών χρόνων: *ΑΔ* 23 (1968), *Χρονικά*, Β², σ. 339.

Έτσι, κι αν ακόμη η συμπλήρωση *οίκο[ῦντες]*, που προτείνουμε στο γ' στίχο δεν είναι απόλυτα ασφαλής, δεν μειώνεται καθόλου η αξία της επιγραφικής μαρτυρίας· ότι δηλ. έχουμε τη μνεία της Ολύνθου σε επιγραφή ρωμαϊκών (αυτοκρατορικών) χρόνων. Εξάλλου ενδείξεις για την επιβίωση του ονόματος της πόλης και της περιοχής της (*Ολυθίας*) προσφέρουν και λατινικές επιγραφές της Ιταλίας, που αναφέρουν δούλους και απελεύθερους, οι οποίοι φέρουν ως *cognomen* το όνομα του τόπου καταγωγής τους (*Olynthus, Olynthia*)¹.

Δεν χωρεί αμφιβολία ότι είναι πολύ νωρίς ακόμη για να καταλήξουμε σε οριστικά συμπεράσματα, χωρίς τη βοήθεια της αρχαιολογίας. Νομίζουμε όμως ότι τα στοιχεία που έχουμε αυτή τη στιγμή στη διάθεσή μας, επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι η επανίδρυση της Ολύνθου σχετίζεται με το ρωμαϊκό αποικισμό της Κασσάνδρειας και με το ευρύτερο οικιστικό πρόγραμμα των Ρωμαίων για αναζωογόνηση της υπαίθρου. Η μνεία εξάλλου θρακικής οικογένειας στην επιγραφή, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ένα μέρος του πληθυσμού της αρχαίας Ολύνθου το αποτελούσαν οι Θράκες, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι στην επανίδρυση της Ολύνθου είχαν λάβει μέρος ίσως απόγονοι των αρχαίων Ολυθίων που κατοικούσαν στην Κασσάνδρεια². Στην περίπτωση αυτή η επανίδρυσή της θα πρέπει να ερμηνευτεί κι ως ενέργεια της ρωμαϊκής πολιτικής, που αποσκοπούσε στην ηθική αποκατάσταση των απογόνων των αρχαίων Ολυθίων, ώστε να φανεί στα μάτια των κατακτημένων η ρωμαϊκή «ανωτερότητα» απέναντι στο «βανδαλισμό» του Μακεδόνα βασιλιά Φιλίππου Β', που είχε καταστρέψει την πατρίδα τους.

Το βασικό πρόβλημα που περιμένει τη λύση του είναι: αν η Όλυθος επανιδρύθηκε - φυσικά ως *vicus* της Κασσάνδρειας - στην ίδια ακριβώς θέση της αρχαίας Ολύνθου ή σε κάποια γειτονική θέση. Αν κρίνουμε από τα σημερινά ανασκαφικά δεδομένα της αρχαίας Ολύνθου, θα πρέπει να θεωρήσουμε πιο πιθανή τη δεύτερη περίπτωση. Αφού μάλιστα η επιγραφή βρέθηκε κοντά στον Άγιο Μάμαντα, δεν είναι ίσως απίθανη η ταύτιση της ρωμαϊκής Ολύνθου με το ρωμαϊκό οικισμό που εντοπίστηκε στον Άγιο Μάμαντα, όπου και ερείπια ναού των Καβείρων³.

ΜΑΡΙΑΝΑ

Υπάρχουν αρκετά επιφανειακά ευρήματα που δείχνουν ότι ο βυζαντινός οικισμός, του οποίου τα ερείπια (βυζαντινός πύργος και νερόμυλος, παλαιοχρι-

1. Βλ. πιο κάτω: Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 55, 80, 84.

2. Για Ολύνθιους που έλαβαν μέρος στο «συνοικισμό» της Κασσάνδρειας έχουμε τη μαρτυρία του Διόδωρου, XIX,52: *Κατώκισε δὲ εἰς αὐτὴν καὶ τῶν Ὀλυθίων τοὺς διασφωσμένους, ὄντας οὐκ ὀλίγους.*

3. Βλ. πιο κάτω, σ. 423.

στιανική βασιλική) σώζονται στη θέση «Μαριανά»¹ - περίπου τρία χιλιόμετρα βόρεια από τη Νέα Όλυνθο-, είχε διαδεχτεί αρχαιότερο (ρωμαϊκό) οικισμό. Την ύπαρξη ρωμαϊκού οικισμού μαρτυρούν τα όστρακα και τα θραύσματα από κεραμίδες στέγης, που βρίσκει κανείς πλάι στις όχθες του Ολυθιακού ποταμού (Βατόνια)², τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που είναι εντοιχισμένα στο βυζαντινό πύργο, καθώς και επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων, την οποία είχε δει εντοιχισμένη σε παλιά βρύση ο Ch. Avezou³. Εξάλλου χαρακτηριστικό είναι το ρωμαϊκό τοπωνύμιο «Μαριανά» (Mariana)⁴, το οποίο αναφέρεται σε χρυσόβουλλο του 1373⁵.

Σήμαντρα (Κάρκαρα)

Η θέση ρωμαϊκού οικισμού εντοπίζεται, με βάση την επιφανειακή κεραμική, σε απόσταση δυόμισι περίπου χιλιομέτρων ανατολικά από το σημ. χωριό Σήμαντρα και 3-4 χλμ. βόρεια από τα Μαριανά, πλάι στην όχθη του Ολυθιακού ποταμού (Βατόνια). Από τη θέση αυτή προέρχεται πιθανώς και επιγραφή ρωμαϊκής εποχής, που είχε δει παλιότερα ο Ch. Avezou στα Σήμαντρα (σε δεύτερη χρήση)⁶. Ο ορεινός αυτός οικισμός (vicus) βρισκόταν στα σύνορα μεταξύ της επικράτειας της ρωμαϊκής αποικίας της Κασσάνδρειας και εκείνης της Απολλωνίας.

ΜΗΚΥΒΕΡΝΑ

Η Μηκύβερνα⁷ ήταν παραλιακό πόλισμα, επίνειο της αρχαίας Ολύθου, και βρισκόταν στο μυχό του Τορωναίου (ή και Μηκυβερναίου ονομαζόμενου) κόλπου⁸. Ταυτίζεται με τον κλασικό οικισμό, που ίχνη του έχουν εντοπιστεί κοντά στο Μολυβόπυργο⁹. Δεν υπάρχει καμιά ένδειξη για επιβίωση του πολισματος μετά την καταστροφή του από το Φίλιππο Β'. Ωστόσο, πιστεύουμε ότι κληροδότησε το όνομά του στον κοντινό ρωμαϊκό οικισμό, τον οποίο εντοπί-

1. Βλ. Ι. Παπάγγελου, *ό.π.*, σ. 133-135.

2. Την ύπαρξη αρχαίου οικισμού επισημαίνει και ο B. D. Meritt, *ό.π.*, σ. 338 κ.ε. Πρβ. M. Zahrlnt, *ό.π.*, σ. 141, αρ. 2.

3. Βλ. D. Feissel - M. Sève, *ό.π.*, σ. 296-298, αρ. 28.

4. Πρβ. τη ρωμαϊκή αποικία Mariana της Κορσικής, η οποία είχε ιδρυθεί από το Μάριο (1ο π.Χ. αι.): Plin., *N.H.*, III, 80. Mela, II, 122.

5. Βλ. X. Κτενά, «Χρυσόβουλλοι λόγοι της μονής του Δοχειαρίου», *ΕΕΒΣ* 4 (1927) 301.

6. Βλ. D. Feissel-M. Sève, *ό.π.*, σ. 252 και 296.

7. Τις αρχαίες πηγές για το πόλισμα στον M. Zahrlnt, *ό.π.*, σ. 203-204.

8. Στράβ. VII, απόσπ. 29: «Ότι τῆς Ὀλύθου ἐπίνειόν ἐστι Μηκύπερνα ἐν τῷ Τορωναίῳ κόλπῳ».

9. Βλ. W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, III, London 1835, σ. 154. Des-devises-du-Dezert, *ό.π.*, σ. 372. M. Δήμιτσα, *Γεωγραφία*, σ. 420.

σαμε, με βάση τα επιφανειακά ευρήματα, ανάμεσα στα σημ. χωριά 'Αγιος Μάμας και Γερακινή και σε απόσταση μόλις δυο χιλιομέτρων από τη θέση της κλασικής Μηκύβερνας.

Γερακινή

Η θέση ενός ορεινού οικισμού των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων έχει επισημανθεί, με βάση τα πολυάριθμα κομμάτια από κεραμίδες στέγης, στην τοποθεσία «Σελιό» (= χωριό, στα σλαβικά), που βρίσκεται περίπου 7-8 χιλιομέτρα - σε ευθεία γραμμή - βόρεια από τη σημ. Γερακινή και 800 μ. περίπου δυτικά από το 7ο χλμ. του δρόμου Γερακινής-Πολυγύρου. Από το νεκροταφείο του οικισμού αυτού προέρχεται επιτύμβια στήλη ρωμαϊκής εποχής, που είδαμε στο προαύλιο του εκεί βυζαντινού ναού του Αγίου Νικολάου.

Μερικά χιλιόμετρα βόρεια από το «Σελιό», στα υψώματα που φέρουν τη χαρακτηριστική ονομασία «Καστριά», σώζονται ερείπια κάστρου¹. Δυστυχώς δεν καταφέραμε ν' ανεβούμε στα «Καστριά» κι έτσι δεν ξέρουμε σε ποιά εποχή ανήκουν τα ερείπια αυτά. Θα πρέπει όμως να σημειώσουμε εδώ ότι πρόκειται για κάστρο που βρισκόταν στα βόρεια όρια της επικράτειας της ρωμαϊκής αποικίας της Κασσάνδρειας και έλεγχε το δρόμο, που οδηγούσε από το εσωτερικό της Χαλκιδικής - από το σημ. Πολύγυρο - στις βόρειες ακτές του κόλπου της Κασσάνδρας.

ΣΕΡΜΥΛΙΑ

Η Σερμυλία (ή Σερμύλη)² ταυτίζεται ομόφωνα από όλους τους ερευνητές με τα αρχαία ερείπια, τα οποία σώζονται σ' ένα τραπεζοειδές ύψωμα («Πλατεία τούμπα»), που βρίσκεται τρία περίπου χιλιόμετρα νότια από τη σημ. Ορμυλία και πολύ κοντά στις εκβολές του ποταμού της Σερμυλίας (Ορμυλίας)³. Η έλλειψη αρχαιολογικών ευρημάτων της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής από την «Πλατεία τούμπα» δείχνει ότι η Σερμυλία είτε είχε καταστραφεί από το Φίλιππο Β' είτε είχε ερημωθεί με το «συνοικισμό» της Κασσάνδρειας.

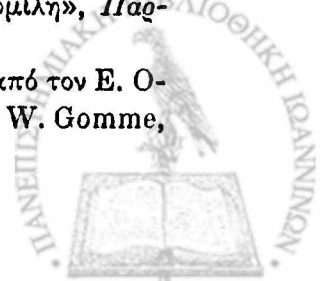
Ωστόσο, το γεγονός ότι το όνομά της διασώθηκε, ελάχιστα μόνο παραφθαρμένο, ως τα νεότερα ακόμη χρόνια στο σημ. χωριό Ορμυλία⁴, δείχνει ό-

1. Βλ. Ι. Παπάγγελου, *ό.π.*, σ. 268.

2. Βλ. M. Zahrt, *ό.π.*, σ. 225-226.

3. Βλ. Leake, III, σ. 154. Struck, *ό.π.*, σ. 57 κ.ε. W.A. Heurtley, «Pottery from Macedonian Mounds», *BSA* 26 (1923/26) 30 κ.ε. M. Χρυσόχου, «Η Σερμύλη», *Παγνασός* 4 (Αθήνα 1900) 104 κ.ε.

4. Η ταύτιση των τοπωνυμίων Σερμυλία - Ορμυλία επισημαίνεται ήδη από τον E. Oberhammer, *RE II A* (1923) 1736 κ.ε., στο λ. *Sermyle*. Πρβ. και A. W. Gomme, *A Historical Commentary on Thucydides*, Oxford 1945, I, σ. 221.

τι υπήρχε κάποιος κοντινός αρχαίος οικισμός, ο οποίος θα είχε κληρονομήσει το όνομα της αρχαίας Σερμυλίας, μετά την καταστροφή της. Πραγματικά, ένα χιλιόμετρο περίπου βόρεια (προς ΒΔ) από την «Πλατεία τούμπα» - πάνω στο δρόμο προς το χωριό Ορμυλία - υπάρχουν δυο συνεχόμενα υψώματα, γνωστά με τα ονόματα «Αϊ-Λιάς» και «Ανεμόμυλος», όπου εντοπίσαμε ίχνη οικισμού. Όπως δείχνουν τα όστρακα αγγείων και τα θραύσματα από κεραμίδες στέγης, που βρίσκει κανείς στις πλαγιές των υψωμάτων, ο οικισμός αυτός παρουσιάζει συνεχή ζωή από την όψιμη ελληνιστική ως τη βυζαντινή εποχή.

Ορμυλία

Τα ερείπια ενός ρωμαϊκού οικισμού εντοπίσαμε στο ύψωμα «Καρά-τεπέ», που βρίσκεται πλάι ακριβώς στην αριστερή όχθη του ποταμού της Σερμυλίας (Ορμυλίας) και σε απόσταση ενάμισι χιλιομέτρου ανατολικά από το σημ. χωριό Ορμυλία. Στη νοτιοδυτική πλαγιά του υψώματος υπάρχουν - σε μια έκταση πολλών στρεμμάτων - πολυάριθμα όστρακα και κομμάτια από κεραμίδες στέγης ρωμαϊκών χρόνων. Στην απέναντι πάλι όχθη του ποταμού υψώνεται ο λόφος του «Αγίου Γεωργίου», όπου εντοπίζεται η θέση αρχαίου ιερού¹.

Βατοπέδι

Σε απόσταση 500 μ. περίπου ΒΔ του σημ. χωριού Βατοπέδι έχουμε επισημάνει ίχνη οικισμού των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Ο οικισμός ήταν χτισμένος στο ύψωμα, όπου σήμερα το Πνευματικό κέντρο της γυναικείας μονής της Ορμυλίας. Στην επίπεδη κορυφή του υψώματος βρίσκει κανείς όστρακα και κομμάτια από κεραμίδες των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων.

ΦΥΣΚΕΛΛΗ (MYSCELLA)

Η πόλη μνημονεύεται μόνο από ρωμαϊκές πηγές του 1ου μ.Χ. αιώνα· συγκεκριμένα από τον Πλίνιο ως *Physcella*² κι από τον Πομπώνιο Μέλα ως *Myscella*³, χωρίς να ξέρουμε αν ήταν σε χρήση και οι δυο αυτοί τύποι του ονόματος ή αν ο ένας από αυτούς είναι παραφθαρμένος⁴. Σχετικά με τη θέση της, ο Μέλας την τοποθετεί γενικά και αόριστα ανάμεσα στις πόλεις Μηκύβερνα

1. Βλ. πιο κάτω, σ. 424.

2. Plin., *N.H.*, IV, 37: *Sinus Mecybernaeus. Oppida Physcella, Ampelos, Torone, Singos, Stolos...*

3. Mela, II, 34: *...urbes Toronem et Myscellan atque, unde ipsi nomen est, Mecybernam incingit.*

4. Ο Μ. Δήμιτσας, *Γεωγραφία*, σ. 423, σημ. 2, διορθώνει τον τύπο *Myscella* σε *Physcella*.

και Τορώνη, ενώ ο Πλίνιος, ο οποίος φαίνεται καλύτερος γνώστης της τοπογραφίας της περιοχής, προσδιορίζει ακριβέστερα τη θέση της στο μυχό του Μηκυβερναίου (Τορωναίου) κόλπου. Με βάση τα τοπογραφικά αυτά στοιχεία, οι μελετητές από τον περασμένο κιόλας αιώνα είχαν τοποθετήσει τη Φυσκέλλη κοντά στο ακρωτήρι Κάστρο της Σιθωνίας¹. Με την ταύτιση αυτή συμφώνησαν και όλοι οι νεότεροι ερευνητές², χωρίς όμως κανείς να προσπαθήσει να την τεκμηριώσει με αρχαιολογικά δεδομένα.

Είναι γεγονός ότι πολύ κοντά στο ακρωτήρι Κάστρο υπάρχουν πραγματικά λείψανα αρχαίου οικισμού³ (των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων). Τα επιφανειακά όμως τουλάχιστον αρχαιολογικά ευρήματα δεν μαρτυρούν επιβίωση του οικισμού κατά τη ρωμαϊκή εποχή, ώστε να δικαιολογείται η μνεία του από ρωμαϊκές πηγές. Για το λόγο αυτό νομίζουμε ότι πιο σωστό είναι να ταυτίσουμε τη Φυσκέλλη με τα ερείπια που έχουν αποκαλυφτεί στην παραλιακή θέση «Άγιος Γεώργιος», η οποία βρίσκεται ένα μόνο χιλιόμετρο βορειότερα από τον προηγούμενο αρχαίο οικισμό του Κάστρου και τρία χιλιόμετρα νότια από τη σημ. Νικήτη. Όπως δείχνουν τα όστρακα αγγείων, τα κομμάτια από κεραμίδες στέγης, μια επιγραφή⁴ και τέλος η παλαιοχριστιανική βασιλική που ήρθε τελευταία στο φως⁵, ο εδώ οικισμός είχε ακμάσει κατά τη ρωμαϊκή και βυζαντινή εποχή. Είναι λοιπόν πιθανό ότι τον 4ο π.Χ. αιώνα - είτε μετά την καταστροφή των πόλεων της Χαλκιδικής από το Φίλιππο Β' είτε μετά το «συνοικισμό» της Κασσάνδρειας - ο αρχαίος οικισμός στο ακρωτήρι Κάστρο εγκαταλείφτηκε και, κατά τη ρωμαϊκή εποχή, ιδρύθηκε ο κοντινός οικισμός στον «Άγιο Γεώργιο». Έτσι μόνο θα μπορούσε να εξηγηθεί η πολύ κοντινή απόσταση των δυο οικισμών. Στην περίπτωση όμως αυτή γεννιέται το εύλογο ερώτημα πώς ονομαζόταν ο κλασικός οικισμός.

Την απάντηση στο ερώτημα αυτό τη δίνει η τοπωνυμολογική έρευνα, η οποία έχει αποδείξει ότι το τοπωνύμιο *Muscella* (= Φυσκέλλη) είναι θρακικό⁶. Επομένως θα ήταν απίθανο να δοθεί θρακικό όνομα σ' έναν οικισμό που ιδρύθηκε στη ρωμαϊκή εποχή - δηλ. σε εποχή που είχε ολοκληρωθεί ο εξελληνισμός των Θρακών⁷-, χωρίς να συντρέχει ιδιαίτερος λόγος. Το πιο πιθανό είναι

1. Th. Desdevises-du-Dezert, *ό.π.*, σ. 373. Μ. Δήμιτσα, *Γεωγραφία*, σ. 423.

2. Πρβ. M. Zahrt, *ό.π.*, σ. 252.

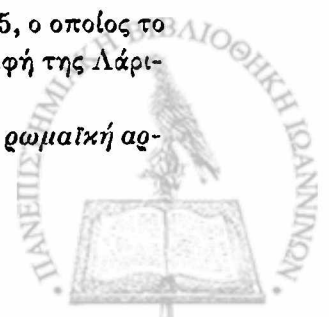
3. Βλ. *ΑΔ* 32 (1977), Χρονικά, Β², σ. 204. *BCH* 107 (1983) 798.

4. Βλ. Ι. Παπάγγελου, *ό.π.*, σ. 139.

5. Βλ. Ν. Νικονάνου, «Έρευνες στα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία της Χαλκιδικής 1973-1984», *Α' Πανελλήνιο Συμπόσιο Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Χαλκιδικής* (Πολύγυρος, 7-9 Δεκ. 1984) (τα Πρακτικά υπό δημοσίευση).

6. Βλ. D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien 1957, σ. 325, ο οποίος το συσχετίζει με το θρακικό ανθρωπωνύμιο *Muscel* (l)us, Μύσκελος (σε επιγραφή της Λάρισας: *IG IX 2, 517*) κλπ.

7. Πρβ. Δ. Σαμσάρη, *Ο εξελληνισμός της Θράκης κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 330.

ότι ο ρωμαϊκός οικισμός στον «Άγιο Γεώργιο» είχε κληρονομήσει το όνομα Myscella (=Physcella) από το διπλανό εγκαταλειμμένο πια κλασικό οικισμό (στο Κάστρο)¹.

Τέλος, απομένει το πρόβλημα αν η Φυσκέλλη ανήκε στην επικράτεια της Κασσάνδρειας, εφόσον οι πηγές δεν τη χαρακτηρίζουν ως *vicus* αλλά ως *urbs* (Μέλας) και *oppidum* (Πλίνιος)· κι αυτό τη στιγμή που ο Πλίνιος τουλάχιστον γνώριζε την ύπαρξη της *colonia Cassandria*². Για την επίλυση όμως του προβλήματος αυτού έχουμε μια πολύτιμη επιγραφική μαρτυρία· πρόκειται για το ενεπίγραφο επιτύμβιο ενός Ρωμαίου άρχοντα της αποικίας της Κασσάνδρειας που βρέθηκε στη σημ. Νικήτη³. Η εδώ παρουσία του Ρωμαίου αυτού αποίκου, που θα ζούσε σε κάποια *villa rustica* ή στη Φυσκέλλη, δεν αφήνει όρια για αμφιβολίες ότι η περιοχή αυτή ανήκε στο *territorium* της Κασσάνδρειας.

Η χερσόνησος της Παλλήνης (σημ. Κασσάνδρας)

ΝΙΣΣΟΣ-ΦΡΥΞΕΛΟΣ

Τα δυο αυτά πολίσματα της Παλλήνης, που θα ήταν *vici* της ρωμαϊκής αποικίας της Κασσάνδρειας, μνημονεύονται μόνον από τον Πλίνιο⁴. Δυστυχώς για την ταύτισή τους δεν υπάρχει καμιά απολύτως τοπογραφική ένδειξη. Πάντως, αν κρίνει κανείς από τα ονόματά τους⁵, θα πρέπει τα πολίσματα να υπήρχαν ήδη κατά την προρωμαϊκή εποχή.

Περιοχή Νέας Ποτίδαιας

Στην περιοχή που εκτείνεται νότια από τη Νέα Ποτίδαια έχουμε εντοπίσει τέσσερις αρχαιολογικές θέσεις, από τις οποίες οι τρεις βρίσκονται στη δυτική παραλία της Παλλήνης και η τέταρτη στην ανατολική της παραλία⁶. Η μικρή έκταση των επιφανειακών τουλάχιστον ευρημάτων δείχνει ότι πρόκειται μάλλον για θέσεις αγροτικών επαύλεων (*villae rusticae*) παρά οικισμών (*vici*). Εξάλλου την άποψη αυτή ενισχύει και η κοντινή τους απόσταση (2,5-4,5 χλμ. από τη Νέα Ποτίδαια, όπου το αστικό κέντρο της ρωμαϊκής α-

1. Πρβ. W. M. Leake, *ό.π.*, σ. 155 και 158, ο οποίος είχε υποστηρίξει ότι Φύσκελλα είναι το μεταγενέστερο όνομα κάποιας κλασικής πόλης, την οποία όμως εσφαλμένα ταυτίζει με τη Γαληφό (Ηρόδ. VII, 122).

2. Plin., *N.H.*, IV, 17.

3. Βλ. πιο κάτω: Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 108.

4. Plin., *N.H.*, IV, 36. - Ο A. B. West, «Notes on the multiplication of cities in Ancient Geography», *CPh* 18 (1923) 61, σημ. 3, υποστηρίζει ότι το τοπωνύμιο Νίσσος είναι παραφθορά του ονόματος Κισσός. Ο M. Zahrent, *ό.π.*, σ. 207, όμως απορρίπτει την ταύτιση αυτή.

5. Για τη Νίσσο πρβ. D. Detschew, *ό.π.*, σ. 332, που τη θεωρεί θρακικό τοπωνύμιο.

6. Βλ. πιο κάτω (σ. 432) το τοπογραφικό διάγραμμα.

ποικίας· γιατί οι κλήροι, που βρίσκονταν στην κοντινή περιοχή, θα ανήκαν σε Ρωμαίους αποίκους, οι οποίοι ζούσαν στο αστικό κέντρο.

Από τις αρχαιολογικές θέσεις της δυτικής παραλίας της Παλλήνης η πρώτη έχει εντοπιστεί σε μια χαμηλή ράχη - σε απόσταση δύομισι μόλις χιλιομέτρων από τη Νέα Ποτίδαια. Στην επίπεδη κορυφή της ράχης υπάρχουν όστρακα αγγείων και κομμάτια από κεραμίδες στέγης ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και αρκετές πελεκημένες πέτρες από χτίσματα. Περίπου 500-600 μ. ΝΑ από τη ράχη αυτή και συγκεκριμένα στο ύψωμα «Μύλος Πόρτας» - όπου ερείπια παλιού ανεμόμυλου - εντοπίζεται η δεύτερη αρχαιολογική θέση. Γύρω από το ύψωμα αυτό βρίσκει κανείς θραύσματα από κεραμίδες ρωμαϊκών χρόνων.

Η τρίτη αρχαιολογική θέση έχει εντοπιστεί σε μια χαμηλή επίσης ράχη, που βρίσκεται 4-5 χλμ. νότια από τη Νέα Ποτίδαια. Στη ράχη αυτή βρίσκει κανείς όστρακα αγγείων και κομμάτια από κεραμίδες στέγης ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και πολλά μαρμάρινα και πωρολίθινα αρχιτεκτονικά μέλη. Ανάμεσα στα επιφανειακά αυτά ευρήματα είδαμε κομμάτι κεραμίδας, όπου ήταν χαραγμένο το γράμμα Κ, δηλ. το αρχικό γράμμα της Κασσάνδρειας.

Τέλος, η τέταρτη αρχαιολογική θέση βρίσκεται στην ανατολική παραλία της Παλλήνης, σ' ένα χαμηλό ύψωμα κοντά στο ακρωτήριο «Άγιος Παύλος» - σε απόσταση 2-3 χλμ. ΝΑ από τη Νέα Ποτίδαια. Στο ύψωμα αυτό υπάρχουν πολλά κομμάτια από ρωμαϊκές κεραμίδες στέγης· ενώ στην αυλή ενός εξοχικού σπιτιού, που χτίστηκε πρόσφατα εκεί, έχουν συγκεντρωθεί πολλές πελεκημένες πέτρες από χτίσματα· σε μια από αυτές είναι χαραγμένο το γράμμα Η. Κοντά στη θέση αυτή είχε έρθει στο φως το '73 μια κλασική νεκρόπολη.

Αγροτικές φυλακές Σταυρονικήτα

Ίχνη αξιόλογου ρωμαϊκού οικισμού έχουν εντοπιστεί στη θέση «Γεράνι»¹, που βρίσκεται περίπου τρία χιλιόμετρα ΒΔ από τις αγροτικές φυλακές Σταυρονικήτα και 6-7 χλμ. νότια από τη Νέα Ποτίδαια, στη δυτική παραλία της Παλλήνης. Ο οικισμός ήταν χτισμένος σ' ένα χαμηλό τραπεζοειδές ύψωμα, που εισχωρώντας στη θάλασσα σχηματίζει μικρή χερσόνησο. Στο ύψωμα αυτό και στη γύρω περιοχή υπάρχουν άφθονα όστρακα αγγείων, κομμάτια από κεραμίδες ρωμαϊκών χτισμάτων, καθώς και αρκετά αρχιτεκτονικά μέλη (μαρμάρινες πλάκες, πελεκημένες πέτρες).

Η ίδρυση και ακμή του ρωμαϊκού αυτού οικισμού θα πρέπει πιθανώς να σχετιστεί με τη συστηματική εκμετάλλευση των εδώ αλυκών, που ίχνη τους είναι ευδιάκριτα μέχρι σήμερα σε πολλά σημεία. Οι αλυκές εκτείνονται, σε μια έκταση αρκετών στρεμμάτων, ΝΑ από το ρωμαϊκό οικισμό ως τη συστάδα των λοφίσκων, οι οποίοι περιβάλλουν τις αλυκές σαν ένα τεράστιο φυσικό πέταλο.

1. Βλ. Ι. Παπάγγελου, *ό.π.*, σ. 85.

ΣΑΝΗ

Η Σάνη, γνωστή κλασική πόλη της Παλλήνης¹, φαίνεται πως υπήρχε στην εποχή του Στράβωνα, φυσικά υποβαθμισμένη σε vicus της ρωμαϊκής αποικίας της Κασσάνδρειας. Κι αυτό, γιατί ο Στράβωνας τη μνημονεύει ανάμεσα στις πόλεις της Παλλήνης², των οποίων η ακμή (ως vicī), μετά την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας, επιβεβαιώνεται κι από την αρχαιολογία. Δυστυχώς όμως, λόγω της μη διενέργειας συστηματικών αρχαιολογικών ανασκαφών, δεν γνωρίζουμε, προς το παρόν τουλάχιστον, αν η Σάνη παρουσιάζει συνεχή ζωή από την κλασική ως τη ρωμαϊκή εποχή ή αν είχε ερημωθεί με τα γεγονότα του 4ου π.Χ. αιώνα - καταστροφή πόλεων Χαλκιδικής από το Φίλιππο Β' και «συνοικισμός» της Κασσάνδρειας - και κατοικήθηκε ξανά στα ρωμαϊκά χρόνια.

Η θέση της Σάνης έχει εντοπιστεί κοντά στο ακρωτήριο Πύργος, όπου σήμερα το ξενοδοχειακό συγκρότημα «Σάνη»³. Στη χερσόνησο, όπου σώζεται ο μεσαιωνικός πύργος του Σταυρονικήτα και είναι χτισμένο το ξενοδοχείο, φαίνεται πως ήταν χτισμένη η ακρόπολη της Σάνης· ενώ στους γειτονικούς (προς τα ΒΑ) χαμηλούς λόφους εκτεινόταν η πόλη.

ΚΑΨΑ

Το πόλισμα αυτό, που μνημονεύεται μόνον από το Στέφανο Βυζάντιο⁴, βρισκόταν πιθανώς κοντά στον όρμο Μεγάλη Κύψα, ο οποίος φαίνεται πως διέσωσε ελάχιστα μόνο παραφθαρμένο το όνομά του: Κύψα < Κάψα. Η θέση του πολίσματος εντοπίζεται στα υψώματα, που κατεβαίνουν αμφιθεατρικά από τις αγροτικές φυλακές Ξενοφώντος ως τον όρμο της Μεγάλης Κύψας, όπου βλέπει κανείς διάσπαρτα όστρακα ρωμαϊκών αγγείων και θραύσματα από ρωμαϊκές κεραμίδες στέγης. Όταν το 1914 πέρασε από δω ο Ch. Avezou, είχε δει πολυάριθμα όστρακα, κεραμίδες, πιθάρια, τάφους, μια μαρμάρινη πλάκα με φθαρμένη επιγραφή κι ένα μαρμάρινο κίονα⁵.

Εξάλλου στην παραλία του όρμου της Μεγάλης Κύψας, όπου σήμερα το camping Σάνη, είχε ανασκαφεί, πριν 15 περίπου χρόνια, ρωμαϊκή αγροτική έπαυλη (villa rustica). Με την ανασκαφή ήρθαν στο φως ψηφιδωτά δάπεδα

1. Βλ. N. Zahnt, *ό.π.*, σ. 221.

2. Στράβ. VII, απόσπ. 27: "Οτι ή Παλλήνη χερσόνησος ... "Έχει δέ πόλεις τέσσαρας, Αφυτιν, Μένδην, Σκιώνην, Σάνην.

3. Βλ. I. Παπάγγελου, *ό.π.*, σ. 85.

4. Στέφ. Βυζ., στη λ. Κάψα· πόλις Χαλκιδικής χώρας κατά Παλλήνην, δημοροῦσα τῷ Θεομαίῳ κόλπῳ. Ὁ πολίτης Καψαίος.

5. Βλ. D. Feissel - M. Sève, *ό.π.*, σ. 266.

και αρχιτεκτονικά μέλη¹.

ΜΕΝΔΗ

Σύμφωνα με φιλολογικές μαρτυρίες, που επιβεβαιώνονται κι από αρχαιολογικά δεδομένα, η Μένδη, περίφημη αρχαία αποικία των Ερετριέων², παρουσιάζει συνεχή ζωή από την αρχαϊκή ως τη ρωμαϊκή εποχή, αφού βέβαια είχε υποβαθμιστεί οικιστικά σε κώμη της ελληνοιστικής Κασσάνδρειας και ύστερα σε vicus της ρωμαϊκής αποικίας. Την ύπαρξή της στα μέσα περίπου του 2ου π.Χ. αιώνα, δηλ. ενάμιση αιώνα μετά το «συνοικισμό» της Κασσάνδρειας, μαρτυρεί ο Τίτος Λίβιος, που την αναφέρει στα γεγονότα του Γ' Μακεδονικού πολέμου³· ενώ την επιβίωσή της μετά την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας βεβαιώνουν ο Στράβωνας⁴ και ο Πομπώνιος Μέλας⁵.

Η θέση της Μένδης είναι γνωστή από παλιά. Βρισκόταν περίπου τρία χιλιόμετρα ΒΑ από το ακρωτήριο Ποσειδί, εκεί όπου είναι σήμερα το χωριό Καλάνδρα. Σώζονται ερείπια της ακρόπολής της στο λόφο «Βίγλα», που υψώνεται πλάι στο σημ. εθνικό δρόμο Κασσάνδρας - Ν. Σκιώνης-Παλιουρίου. Η πόλη εκτεινόταν από τη «Βίγλα» ως την παραλία, όπως τουλάχιστον μαρτυρούν οι φιλολογικές πηγές⁶.

ΣΚΙΩΝΗ

Η επιβίωση της αρχαίας αποικίας Σκιώνης⁷, κατά τη ρωμαϊκή εποχή, βεβαιώνεται τόσο από το Στράβωνα⁸ και τον Πομπώνιο Μέλα⁹ όσο κι από διάφορα αρχαιολογικά αντικείμενα που βρέθηκαν διάσπαρτα στη γύρω περιοχή. Η θέση της έχει εντοπιστεί από παλιά στο παραθαλάσσιο ύψωμα «Μύτικας», που βρίσκεται περίπου δυο χιλιόμετρα ΝΑ από τη Νέα Σκιώνη¹⁰.

Αγία Παρασκευή

Ερείπια αρχαίου οικισμού (τείχη, τάφοι) έχουν επισημανθεί στη θέση «Αβάρα», κοντά στο σημ. χωριό Αγία Παρασκευή. Στη θέση αυτή είχαν

1. Ι. Παπάγγελου, *ό.π.*, σ. 88.

2. Βλ. M. Zahrnt, *ό.π.*, σ. 200 κ.ε.

3. Liv. XXXI, 45, 14: *Inde Cassandream petentes, primo ad Mendaeum, maritimum civitatis eius vicum tenuere.*

4. Στράβ. VII, απόσπ. 27.

5. Mela, II, 33: *Mende Scioneque referendae...*

6. Θουκ. IV, 130: *Καί τοὺς μὲν Μενδαίους... τοὺς δὲ ἐν τῇ ἀκροπόλει ἀπετείχισαν ἐκατέρωθεν τείχει ἐς θάλασσαν...*

7. Βλ. M. Zahrnt, *ό.π.*, σ. 234-236.

8. Στράβ., *ό.π.*

9. Mela, II, 33.

10. Βλ. A. Struck, *ό.π.*, σ. 52. Π.Γ. Στάμου, *Η ηρωική Κασσάνδρα ανά τους αιώνες*, Αθήναι 1961, σ. 29 και 35 κ.ε. Β. Meritt, *ό.π.*, σ. 450.

βρεθεί επίσης παλιότερα ρωμαϊκό διακοσμημένο γυάλινο αγγείο και νόμισμα με παράσταση της θεάς Ρώμης και της λύκαινας¹. Ακόμη από δω προέρχεται πιθανώς βωμόσχημη επιτύμβια στήλη (ρωμαϊκής εποχής), με εντελώς φθαρμένη επιγραφή, που είδαμε έξω από το ξωκλήσι του «Αγίου Γεωργίου», το οποίο βρίσκεται στο σημ. δρόμο Ν. Σκιώνης - Παλιουρίου, ένα χιλιόμετρο μετά τα λουτρά της Αγίας Παρασκευής. Η ίδρυση του ρωμαϊκού οικισμού θα πρέπει ίσως να σχετιστεί με την αξιοποίηση των γειτονικών ιαματικών λουτρών, αν κρίνει κανείς από άλλα παραδείγματα, που μαρτυρούν ανάλογο ενδιαφέρον των Ρωμαίων.

Παλιούρι

Λείψανα ρωμαϊκού οικισμού εντοπίζονται, με βάση τα όστρακα ρωμαϊκών αγγείων, στην ορεινή θέση «Κουτόνι», κοντά στο σημ. χωριό Παλιούρι. Παλιότερα ο Ch. Avezou είχε επισημάνει στη θέση αυτή μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη².

Το γεγονός ότι το σημ. χωριό είχε το ίδιο όνομα και στην περίοδο της τουρκοκρατίας μας κάνει να υποψιαζόμαστε ότι το τοπωνύμιο «Παλιούρι» διέσωσε, ελάχιστα μόνο παραφθαρμένο, το όνομα του κοντινού ρωμαϊκού οικισμού, που θα λεγόταν *Παλαιώριον*, όπως δηλ. ένα άλλο πόλισμα (*Palaehorium*) της Ακτής³, κοντά στην Ουρανούπολη. Η ύπαρξη αρκετών τοπωνυμικών παράλληλων στο γεωγραφικό χώρο της Χαλκιδικής⁴ ενισχύει μια τέτοια υπόθεση.

ΘΡΑΜΒΟΣ

Το αρχαίο πόλισμα Θράμβος (ή Θεράμβως και Θραμβηίς)⁵ δε μνημονεύεται από καμιά φιλολογική πηγή των ρωμαϊκών χρόνων, ώστε να γνωρίζουμε την τύχη του κατά τη ρωμαϊκή εποχή. Αν το πόλισμα είναι το ίδιο με τις *Στράμβαι* του Στέφανου Βυζάντιου⁶, θα μπορούσαμε να στηριχτούμε στη μαρτυρία του· δυστυχώς όμως δε γνωρίζουμε την πηγή από την οποία αντλεί ο Στέφανος ο Βυζάντιος. Έτσι, το πρόβλημα μπορούν να διαφωτίσουν μόνο τα αρχαιολογικά ευρήματα.

Η Θράμβος από όλους σχεδόν τους ερευνητές τοποθετείται ΒΑ από το Παλιούρι, στον όρμο Χρούσο⁷, που σχηματίζεται ανάμεσα στα ακρωτήρια

1. Βλ. D. Feissel - M. Sève, *ό.π.*, σ. 262.

2. Βλ. D. Feissel - M. Sève, *ό.π.*

3. Plin., *N.H.*, IV,37.

4. Πρβ. π.χ. *Αιγές στην Παλλήνη και άλλη ομώνυμη στην Ακτή, Ποσίδειον* κοντά στη Μένδη και άλλο ομώνυμο ακρωτήριο κοντά στην 'Ακανθο κ.ο.κ.

5. Βλ. M. Zahnt, *ό.π.*, σ. 187-188.

6. Στέφ. Βυζ., στη λ. *Στράμβαι*.

7. Βλ. A. Struck, *ό.π.*, σ. 51. D. Feissel-M. Sève, *ό.π.*, σ. 262.

Αλωνάκι και Γλαρόκαβος¹, όπου σήμερα οι τουριστικές εγκαταστάσεις του Ε.Ο.Τ. (camping Παλιουρίου). Από δω προέρχονται μερικά γλυπτά και μια μαρμάρινη ρωμαϊκή σαρκοφάγος με παραστάσεις γρυπών, που φυλάγονται στην αυλή του κοινοτικού καταστήματος Παλιουρίου.

Η ταύτιση αυτή φαίνεται σωστή, αν λάβει κανείς υπόψη του τα τοπογραφικά στοιχεία των φιλολογικών πηγών, καθώς και τα κριτήρια επιλογής της θέσης των άλλων αρχαίων οικισμών της Παλλήνης. Έτσι, σύμφωνα με τη σειρά που αναφέρουν τις πόλεις της Παλλήνης ο Ηρόδοτος και ο Ψευδο-Σκύλακας, η Θράμβος βρισκόταν στην παραλία που εκτείνεται ανάμεσα στη Σκιώνη και τις Αιγές². Αν κρίνει λοιπόν κανείς από τους άλλους αρχαίους οικισμούς της Παλλήνης, που ήταν χτισμένοι συνήθως σε φυσικά λιμάνια ή όρμους, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η Θράμβος θα πρέπει να βρισκόταν στον πρώτο όρμο που συναντά κανείς μετά τη Σκιώνη, παραπλέοντας το ακρωτήρι Καναστραίο· και ο πρώτος αυτός όρμος είναι του Χρούσου. Εξάλλου, η αυτοψία δείχνει καθαρά ότι η απότομη παραλία από τη θέση της Σκιώνης ως τον όρμο Χρούσο θα ήταν ακατοίκητη, όπως και σήμερα.

ΑΙΓΕΣ (ΑΙΓΗ) ΚΑΙ ΝΕΑΠΟΛΗ

Εφόσον η Θράμβος τοποθετείται σχεδόν με βεβαιότητα στον όρμο Χρούσο, θα ήταν πιο εύκολο να προσδιοριστεί η θέση δυο άλλων πολισμάτων, των Αιγών³ και της Νεάπολης⁴, που σύμφωνα με τον Ηρόδοτο βρισκόνταν ανάμεσα στη Θράμβο και την Άφυτη, της οποίας η θέση μας είναι επίσης γνωστή⁵. Δυστυχώς όμως στο τμήμα αυτό της παραλίας δεν υπάρχει κανένα λιμάνι ή όρμος, όπου θα μπορούσαν να τοποθετηθούν τα δυο αυτά πολιίσματα. Αυτό σημαίνει ότι η θέση τους θα πρέπει να αναζητηθεί σε κάποιο από τα πολυάριθμα υψώματα, που βρίσκονται κατά μήκος της παραλίας. Έτσι, λόγω της έλλειψης λεπτομερέστερων τοπογραφικών στοιχείων από τις φιλολογικές πηγές, στηριζόμαστε τόσο για τον εντοπισμό της θέσης τους, όσο και για το πρόβλημα της επιβιώσής τους στα ρωμαϊκά χρόνια, αποκλειστικά σε αρχαιολογικές ενδείξεις, λαμβάνοντας φυσικά υπόψη και τις σχετικές αποστάσεις που έπρεπε να έχουν μεταξύ τους τα πολιίσματα.

Σύμφωνα με όλα τα παραπάνω, είναι πολύ πιθανό ότι η θέση των Αιγών θα πρέπει να αναζητηθεί στην περιοχή ανάμεσα στο Πευκοχώρι (Καψόχωρα)

1. Το ένα από τα ακρωτήρια θα ονομαζόταν Θράμβος, βλ. Στέφ. Βυζ., στη λ. Θράμβος· *ἀκρωτήριον Μακεδονίας. Τὸ τοπικὸν Θραμβούσιος.*

2. Ηρόδ. VII, 123,1: *...ἐκ Ποτιδαίης καὶ Ἀφύτιος καὶ Νέης πόλιος καὶ Αἰγῆς καὶ Θεράμβω καὶ Σκιώνης καὶ Μένδης καὶ Σάνης.* Ψευδο-Σκύλ. ό.π.: *Καὶ πόλεις αἶδε ἐν τῇ Παλλήνῃ Ἑλληνίδες· Ποτίδαια ... Μένδον, Ἀφυτις, Θραμβηίς, Σκιώνη...*

3. Ηρόδ. VII, 123,1. Στέφ. Βυζ., στη λ. Αἰγαί.

4. Ηρόδ. VII, 123,1. ATL I, 464: *Νεοπολίται ἐ[κ] Παλλενες.*

5. Βλ. πιο κάτω, σ. 386.

και τη Χανιώτη¹, από όπου έχουμε σχετικές αρχαιολογικές μαρτυρίες. Συγκεκριμένα στο Πευκοχώρι είχαν βρεθεί ελληνιστικά (του Λυσίμαχου) και ρωμαϊκά νομίσματα, καθώς και μια επιγραφή ρωμαϊκής εποχής²· ενώ στη Χανιώτη βρέθηκαν μερικά κλασικά και παλαιοχριστιανικά ερείπια³, καθώς και πήλινα αγγεία ρωμαϊκών χρόνων⁴. Τα ευρήματα αυτά δείχνουν ότι οι Αιγές παρουσιάζουν συνεχή ζωή από την κλασική ως τη βυζαντινή εποχή.

Η Νεάπολη, αποικία των Μενδαίων, τοποθετείται από τους ερευνητές γενικά και αόριστα ανάμεσα στα σημ. χωριά Πολύχρονο και Κρουοπηγή (Παζαράκια)⁵ ή στη θέση του Πολύχρονου⁶, χωρίς να γίνει ως τώρα καμιά προσπάθεια για ταύτιση των ερειπίων της. Κατά τη γνώμη μας, στη Νεάπολη πρέπει να ανήκουν τα αρχαία ερείπια, τα οποία σώζονται στο κέντρο περίπου του νοητού τριγώνου που σχηματίζουν τα χωριά Κρουοπηγή, Κασσανδρινό και Πολύχρονο και πάνω στο μεσογειακό δρόμο που οδηγούσε από τη Μένδη στην αποικία της, τη Νεάπολη. Τα ευρήματα όμως από τη θέση αυτή δεν ξεπερνούν χρονικά την κλασική εποχή, πράγμα που αποτελεί ένδειξη για την καταστροφή του πολιτισματος από το Φίλιππο Β΄ ή την εγκατάλειψή του μετά το «συνοικισμό» της Κασσάνδρειας. Φαίνεται ωστόσο ότι η Νεάπολη ξαναχτίστηκε, κατά τη ρωμαϊκή εποχή, στην κοντινή θέση «Φραγκοκλησιά» - ανάμεσα στα χωριά Πολύχρονο και Κασσανδρινό-, όπου επισημαίνονται λείψανα ρωμαϊκού οικισμού.

Κρουοπηγή (Παζαράκια)

Ίχνη ρωμαϊκού οικισμού έχουμε επισημάνει σε μια ορεινή θέση με τη χαρακτηριστική ονομασία «Παλιόκαστρο» - περίπου δύομισι χιλιόμετρα δυτικά από το σημ. χωριό Κρουοπηγή. Στη θέση αυτή, όπου παλιότερα είχε βρεθεί μια επιγραφή, υπάρχουν πολυάριθμα όστρακα και κομμάτια από κεραμίδες στέγης ρωμαϊκής εποχής.

Κρουοπηγή - Καλλιθέα (Μάλτεπε)

Η θέση ρωμαϊκού οικισμού εντοπίζεται, με βάση την επιφανειακή κεραμική, στα υψώματα «Ελληνικά» (;), που βρίσκονται σε μικρή απόσταση από την παραλία, ανάμεσα στα σημ. χωριά Κρουοπηγή και Καλλιθέα.

1. Βλ. Μ. Δήμιτσα, *Γεωγραφία*, σ. 407, και Ζάγκλη, *Χαλκιδική*, σ. 63, οι οποίοι τοποθετούν τις Αιγές κοντά στο Πευκοχώρι (Καψόχωρα). Πιο σωστά ο Ι. Παπάγγελος, *ό.π.*, σ. 102.

2. Βλ. D. Feissel-M. Sève, *ό.π.*, σ. 308, αρ. 51.

3. Βλ. Ι. Παπάγγελου, *ό.π.*, σ. 102.

4. *ΑΔ* 23 (1968), *Χρονικά*, Β², σ. 327.

5. Βλ. Β. D. Meritt-H. T. Wade-Gery-M.F. McGregor, *The Athenian Tribute Lists* (=ATL), Cambridge / Princeton, I, σ. 464.

6. Βλ. Μ. Δήμιτσα, *Γεωγραφία*, σ. 406. Δ. Ζάγκλη, *ό.π.*, σ. 63.

ΑΦΥΤΙΣ

Η αρχαία αυτή αποικία των Ερετριέων¹ επέζησε, φυσικά υποβαθμισμένη οικιστικά σε κώμη (*vicus*), τόσο μετά το «συνοικισμό» της Κασσάνδρειας όσο και μετά την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας, προφανώς χάρη στο περίφημο ιερό του 'Αμμωνα Δία, που βρισκόταν κοντά της. Την επιβίωσή της, κατά τη ρωμαϊκή εποχή, μαρτυρούν η μνεία της από το Στράβωνα², επιγραφές και νομίσματά της των ρωμαϊκών χρόνων³, τα πολυάριθμα όστρακα διαφόρων εποχών (από την εποχή του χαλκού ως τα βυζαντινά χρόνια)⁴, καθώς και η διατήρηση του ονόματός της στο νεότερο τοπωνύμιο 'Αφυτος ή 'Αθυτος: 'Αφυτις > 'Αφυτος > 'Αθυτος.

Η ομοιότητα των τοπωνυμίων 'Αφυτις - 'Αφυτος - 'Αθυτος βοήθησε τους ερευνητές να ταυτίσουν ανεπιφύλακτα την 'Αφυτη με τον ερειπιώνα που σώθηκε πλάι στο σημ. χωριό 'Αφυτος⁵. Ο Ch. Avezou, που είχε περάσει από δω το 1914, όταν δηλαδή σώζονταν περισσότερα ερείπια, σημειώνει την ύπαρξη μιας μικρής ακρόπολης - από όπου μια σκάλα οδηγούσε σ' ένα λιμανάκι-, τμήματα από το τείχος της πόλης και επιγραφές εντοιχισμένες στην εκκλησία και σε σπίτια του χωριού⁶.

Περίπου τρία χιλιόμετρα νοτιότερα από την 'Αφυτο και συγκεκριμένα στο σημ. χωριό Καλλιθέα (Μάλτεπε) - πλάι ακριβώς στο ξενοδοχείο «'Αμμων Ζεύς» - αποκαλύφτηκε το περίφημο ιερό του 'Αμμωνα Δία. Όπως έδειξαν οι ανασκαφές, το ιερό εξακολούθησε να λειτουργεί και κατά τη ρωμαϊκή εποχή⁷.

ΚΛΙΤΑΙ (CLITAE)

Το πόλισμα Clitae αναφέρεται από το Λίβιο στην περιγραφή των ναυτικών επιχειρήσεων των Ρωμαίων στο Θερμαϊκό (το 169 π.Χ.)⁸. Έτσι, εφόσον δεν εγκαταλείφτηκε αυτό κατά το χρονικό διάστημα 169-43 π.Χ., είναι πολύ πιθανό ότι επέζησε και μετά το 43 π.Χ. ως *vicus* της ρωμαϊκής αποικίας της Κασσάνδρειας. Ο Λίβιος δεν προσδιορίζει τη θέση του πολισματος, από το σχετικό χωριό του όμως συμπεραίνει κανείς ότι βρισκόταν κοντά στην Κασσάνδρεια. Κι αυτό, γιατί μας πληροφορεί ότι στο πόλισμα αυτό οι Ρωμαίοι είχαν κατασκευάσει οχυρώματα για να εμποδίσουν το πέρασμα των Μακεδόνων

1. Βλ. M. Zahrnt, *ό.π.*, σ. 167-169.

2. Στράβ. VII, αποσπ. 27.

3. Βλ. D. Feissel - M. Sève, *ό.π.*, σ. 303-304, αρ. 42-43. Head-Σβορώνου, *ό.π.*, 276.

4. *ΑΔ* 32 (1977), Χρονικά, Β², σ. 201-202.

5. Βλ. Leake, III, σ. 156. Μ. Δήμιτσα, *Γεωγραφία*, σ. 404. Struck, *ό.π.*, σ. 49. Gomme, *Commentary*, σ. 221. Ζάγγλη, *ό.π.*, σ. 61.

6. Βλ. D. Feissel-M. Sève, *ό.π.*, σ. 303-304.

7. Βλ. πιο κάτω, σ. 421.

8. Liv. XLIV, 11,4.

από το Θερμαϊκό στον Τορωναίο κόλπο¹. Ωστόσο, από την πληροφορία του αυτή δεν διευκρινίζεται αν το πόλισμα βρισκόταν βόρεια ή νότια από την Κασσάνδρεια.

Με βάση τις ελάχιστες αυτές τοπογραφικές ενδείξεις, από παλιά ακόμη ο Μ. Δήμιτσας είχε τοποθετήσει το πόλισμα Κλίται - το οποίο όμως εσφαλμένα ταυτίζει με το πόλισμα Σκίθαι - στο μετόχι του Αγίου Διονυσίου², περίπου τρία χιλιόμετρα δυτικά από το σημ. χωριό Νέα Φώκαια. Πραγματικά τα όστρακα αγγείων και τα κομμάτια από κεραμίδες στέγης ρωμαϊκών χρόνων, που βρίσκει κανείς στα γύρω υψώματα, μαρτυρούν την ύπαρξη εκεί ρωμαϊκού οικισμού. Ίσως μάλιστα από δω προέρχονται και διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη, που βλέπει κανείς εντοιχισμένα σήμερα στον πύργο του Αγίου Παύλου - στη μικρή χερσόνησο της Ν. Φώκαιας.

Ο οικισμός αυτός βρισκόταν σε σπουδαία, από γεωσυγκοινωνιακή άποψη, θέση, καθώς έλεγχε δυο σπουδαίους αρχαίους δρόμους: 1) το δρόμο που οδηγούσε από τις ακτές του Θερμαϊκού (από τους όρμους της Σάνης ή της Μεγάλης Κύψας) στις ακτές του Τορωναίου κόλπου (στον όρμο του Αγίου Παύλου). 2) το δρόμο που από την Κασσάνδρεια έφερνε στο εσωτερικό της χερσονήσου της Παλλήνης.

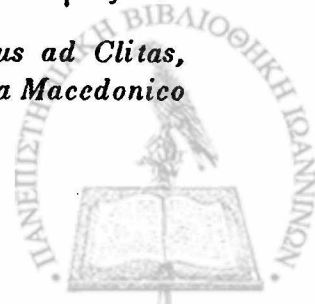
Γενικές παρατηρήσεις και διαπιστώσεις γύρω από την οικιστική οργάνωση

Η μελέτη της τοπογραφίας του *territorium* της Κασσάνδρειας δείχνει ότι η ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας δεν επέφερε αναστατώσεις στην οικιστική φυσιογνωμία της περιοχής, ώστε να διαταραχθεί η ισορροπία πόλης - υπαίθρου. Κι αυτό φυσικά για το λόγο ότι η ανάπτυξη του νέου αστικού κέντρου δε βασίστηκε στη δημογραφική αφάιμαξη αγροτικού πληθυσμού από τους γύρω οικισμούς αλλά στην εγκατάσταση ρωμαϊκού πληθυσμού. Έτσι, με την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας, όχι μόνο δεν εγκαταλείφθηκαν οι αρχαίοι οικισμοί - όσοι βέβαια είχαν επιβιώσει μετά το «συνοικισμό» της Κασσάνδρειας-, αλλά αντίθετα αυξήθηκε ο αριθμός τους με την ίδρυση καινούργιων οικισμών, οι οποίοι τόνωσαν τη ζωή στην ύπαιθρο. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι σε συνολική έκταση 800 τετρ. χλμ., που είχε το *territorium* της αποικίας, υπήρχαν 32 οικισμοί (*vici*), δηλ. σε κάθε 25 τετραγωνικά χιλιόμετρα υπήρχε κι ένας οικισμός.

Σχετικά πάλι με τις θέσεις των οικισμών, παρατηρεί κανείς ότι οι περισσότεροι από τους καινούργιους (ρωμαϊκούς) οικισμούς είχαν ιδρυθεί στα μεσόγεια -στην ορεινή ραχοκοκαλιά της Παλλήνης και στις νότιες πλαγιές του

1. Liv. XLIV, 11,4: *Diversis partibus oppugnare adorti. Romanus ad Clitas, quas vocant, munimenta, cervis etiam objectis, ut viam intercluderet a Macedonico ad Toronaicum mare perducit.*

2. Μ. Δήμιτσα, *Γεωγραφία*, σ. 403.

Χολομώντα-, σε αντίθεση με τους αρχαίους οικισμούς που ήταν όλοι σχεδόν παραλιακοί. Βασικά κριτήρια επιλογής της θέσης τους ήταν: 1) για τους παραλιακούς οικισμούς η ύπαρξη φυσικού όρμου· 2) για τους μεσογειακούς η ύπαρξη καλλιεργήσιμων εκτάσεων ή άλλων φυσικών πηγών πλούτου (δασών, μεταλλείων). Όσο για τη γεωστρατηγική σημασία της θέσης τους, διαπιστώνει κανείς ότι οι παραλιακοί οικισμοί χτίζονταν συνήθως, για μεγαλύτερη ασφάλεια, σε ακρωτήρια - όπου βέβαια υπήρχαν τέτοια (πρβ. π.χ. τη Σάνη και τη Φυσκέλλη)· ενώ οι μεσογειακοί οικισμοί χτίζονταν, κατά προτίμηση, σε υψώματα ή σε προβούνια, ώστε να έχουν οι κάτοικοί τους τη δυνατότητα, σε περίπτωση κινδύνου, να βρουν καταφύγιο στην ορεινή ενδοχώρα.

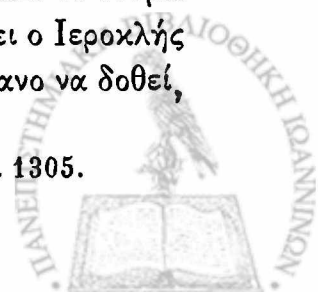
Κατά τις επιτόπιες έρευνές μας δεν εντοπίσαμε ερείπια ρωμαϊκών κάστρων ούτε λείψανα από ρωμαϊκές οχυρώσεις στους οικισμούς (vicos). Αυτό αποτελεί φανερό απόδειξη του γεγονότος ότι οι Ρωμαίοι άποικοι δεν αντιμετώπισαν πρόβλημα για την αμυντική οργάνωση της επικράτειάς τους, εφόσον είχε εδραιωθεί η *rax Romana*. Τέτοια προβλήματα θα πρέπει να προέκυψαν μόνο αργότερα (στον 3ο μ.Χ. αι.), εξαιτίας των βαρβαρικών επιδρομών. Αυτό τουλάχιστον δείχνουν μερικά τμήματα του τείχους της Κασσάνδρειας, τα οποία επισκευάστηκαν στα υστερορωμαϊκά χρόνια.

IV. ΧΕΡΣΑΙΕΣ ΚΑΙ ΘΑΛΑΣΣΙΕΣ ΣΥΓΚΟΙΝΩΝΙΕΣ

Χερσαίες συγκοινωνίες. Η Κασσάνδρεια δεν βρισκόταν πάνω σε κανένα σπουδαίο χερσαίο δρόμο· απλά και μόνο έλεγχε ορισμένες δευτερεύουσες οδικές αρτηρίες, περιορισμένης σημασίας, που συνέδεαν τη ΝΔ Χαλκιδική με την πρωτεύουσα της ρωμαϊκής επαρχίας Μακεδονίας, τη Θεσσαλονίκη, εξυπηρετώντας οικονομικές και κυρίως διοικητικές ανάγκες. Τον κύριο άξονα του οδικού αυτού δικτύου αποτελούσε ο χερσαίος δρόμος Θεσσαλονίκης - Κασσάνδρειας, ο οποίος διέσχισε το ΒΔ τμήμα του *territorium* και περνούσε μέσα από την ίδια την πόλη, παίζοντας προφανώς το ρόλο του *cardo maximus*.

Ο δρόμος αυτός, που μπορεί να θεωρηθεί ως παρακλάδι της Εγνατίας, δυστυχώς δεν μνημονεύεται από τα *Itineraria Romana*. Την ύπαρξή του όμως μαρτυρεί καθαρά η χαρακτηριστική ονομασία *Κασσανδρεωτική*, που έφερε η κυριότερη από τις ανατολικές πύλες της Θεσσαλονίκης. Βέβαια η αρχαιότερη μνεία της *Κασσανδρεωτικής πύλης* (κατοπινής πύλης της *Καλαμαριάς*) βρίσκεται στα θαύματα του Αγίου Δημητρίου (7ος μ. Χ. αι.)¹. Μας είναι όμως γνωστό ότι η Κασσάνδρεια, από την οποία πήρε το όνομά της η πύλη, είχε ήδη καταστραφεί τον 6ο αιώνα από τους Ούνους· γι' αυτό εξάλλου λείπει το όνομά της από τον κατάλογο των πόλεων της Μακεδονίας, που παραθέτει ο Ιεροκλής στο *Συνέκδημό* του (6ο αιώνα). Επομένως θα ήταν εντελώς απίθανο να δοθεί,

1. *Acta St. Demetrii martyris*, στου Migne, *Patrologia Graeca*, 116. 1305.

κατά τον 7ο αιώνα, σε μια πύλη της Θεσσαλονίκης το όνομα της άσημης πια Κασσάνδρειας. Γι' αυτό πιστεύουμε ότι η καταστροφή της Κασσάνδρειας από τους Ούνους αποτελεί ένα *terminus ante quem* για το χρονολογικό προσδιορισμό της ονοματοδοσίας της Κασσανδρευτικής πύλης. Η διαπίστωση αυτή μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο δρόμος Θεσσαλονίκης - Κασσάνδρειας λειτουργούσε κατά την αυτοκρατορική περίοδο, όταν δηλαδή η ρωμαϊκή αποικία της Κασσάνδρειας βρισκόταν σε ακμή.

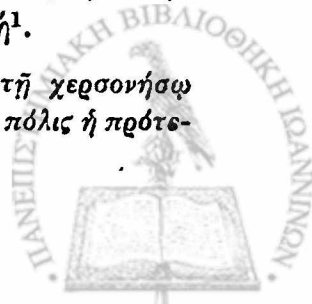
Δυστυχώς δεν υπάρχουν στοιχεία σχετικά με τη διαδρομή του ρωμαϊκού αυτού δρόμου Θεσσαλονίκης - Κασσάνδρειας, που θα πρέπει να ήταν λιθόστρωτος (*άμαξήλατος*). Ωστόσο, αν λάβουμε υπόψη μας την τοπογραφική διάταξη των ρωμαϊκών οικισμών και τη διαμόρφωση του εδάφους, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η πορεία του δεν θα διέφερε πολύ από αυτή της σημ. εθνικής οδού Θεσσαλονίκης - Ν. Ποτίδαιας. Στην Κασσάνδρεια ο ρωμαϊκός αυτός δρόμος διακλαδιζόταν σε δυο δευτερεύουσες οδικές αρτηρίες, οι οποίες εξασφάλιζαν την επικοινωνία της ρωμαϊκής αποικίας ακόμη και με τους πιο απομακρυσμένους νίκους της στην Παλλήνη και στη Σιθωνία.

Η μια από τις οδικές αυτές αρτηρίες φαίνεται πως, ακολουθώντας περίπου τη διαδρομή του σημ. δρόμου, έφερνε στο νοτιότερο άκρο της Παλλήνης, αφού περνούσε από την Άφυτη, τη σημ. Κασσάνδρα, τη Μένδη και τη Σκιώνη. Από κει είναι πολύ πιθανό ότι συνέχιζε τη διαδρομή της από την ανατολική παραλία της Παλλήνης και, αφού περνούσε από τις Αιγές και τη Νεάπολη, κατέληγε στην Άφυτη.

Η άλλη δευτερεύουσα οδική αρτηρία, που συνέδεε την Κασσάνδρεια με τη χερσόνησο της Σιθωνίας, θα ακολουθούσε υποχρεωτικά περίπου την κατεύθυνση του σημ. δρόμου Ν. Μουδανιών - Νικήτης και θα έφερνε στην κυριότερη πόλη της Σιθωνίας, την Τρωήνη. Από την οδική αυτή αρτηρία αποσπώνταν δυο παρακλάδια, το ένα κοντά στον Άγιο Μάμαντα και το άλλο κοντά στη Γεραική. Το πρώτο από αυτά τα παρακλάδια οδηγούσε στα Μαριανά και το άλλο στο εσωτερικό της Χαλκιδικής και συγκεκριμένα στην πόλη Απολλωνία (κοντά στο σημ. Πολύγυρο)· ήταν πιθανώς ο δρόμος του δουλεμπορίου. Την ύπαρξη των δυο αυτών δρόμων μαρτυρούν αντίστοιχα τα λείψανα ρωμαϊκών οικισμών στα Μαριανά και στη θέση «Σελιό».

Θαλάσσιες συγκοινωνίες. Η Κασσάνδρεια, γάρη στην εξαιρετική της θέση και στα φυσικά λιμάνια και τους όρμους που διέθεταν οι ακτές της επικράτειάς της, έλεγχε σπουδαίους θαλάσσιους δρόμους. Η θέση της μάλιστα άποχτησε ακόμη μεγαλύτερη σπουδαιότητα στις θαλάσσιες συγκοινωνίες, όταν, πλάι στα φυσικά της πλεονεκτήματα, προστέθηκε η τεχνητή διώρυγα της Κασσάνδρειας, που διανοίχτηκε πιθανόν κατά τη ρωμαϊκή εποχή¹.

1. Η διώρυγα αναφέρεται από το Στράβωνα, VII 330,25: "Όνομα δὲ τῆ χερσονήσῳ Παλλήνῃ πενταστάδιον δ' ἔχει τὸν ἰσθμὸν διορωρηγμένον· κείτῃ δὲ ἐπ' αὐτῷ πόλις ἢ πρότερον μὲν Ποτίδαια, Κορινθίων κτίσμα, ὕστερον δὲ Κασσάνδρεια..."

Από την Κασσάνδρεια περνούσε υποχρεωτικά ο σπουδαιότερος θαλάσσιος δρόμος του Βόρειου Αιγαίου, που ξεκινούσε από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης και ακολουθούσε σε συνέχεια τις ανατολικές ακτές του Θερμαϊκού κόλπου. Στην Κασσάνδρεια ο δρόμος αυτός διακλαδιζόταν σε δυο συγκοινωνιακές αρτηρίες. Από αυτές η μια συνέχιζε τη διαδρομή της προς νότο και, αφού περνούσε από το λιμάνι της Σάνης, από τον όρμο της Μεγάλης Κύψας κι από τα λιμάνια της Μένδης και Σκιώνης, έφερνε στο λιμάνι της Δημητριάδας κι από κει στη Χαλκίδα και στα λιμάνια του Πειραιά και της Κορίνθου. Από τη Μένδη-Σκιώνη μια διακλάδωση του δρόμου αυτού, αφού παρέκαμπε το Καναστραίο ακρωτήριο, οδηγούσε στον Κωφό λιμένα της Τορώνης.

Η άλλη θαλάσσια συγκοινωνιακή αρτηρία έφερνε, μέσω της διώρυγας της Κασσάνδρειας, στις βόρειες ακτές του Τορωναίου κόλπου (σημ. κόλπου της Κασσάνδρας) κι από κει, ακολουθώντας τις δυτικές ακτές της Σιθωνίας, στην Τορώνη. Από την Τορώνη οδηγούσε, μέσω των νησιών της Θάσου και της Σαμοθράκης, στα μικρασιατικά παράλια και συγκεκριμένα στην Τρωάδα.

Το θαλάσσιο αυτό συγκοινωνιακό δίκτυο εξασφάλιζε την επικοινωνία της ρωμαϊκής αποικίας της Κασσάνδρειας: 1) με τη Θεσσαλονίκη, όπου κατέληγαν σημαντικοί χερσαίοι δρόμοι της Κεντρικής και Δυτικής Βαλκανικής· 2) με τη Νότια Ελλάδα και τα νησιά του Δυτικού Αιγαίου· 3) με την Τρωάδα, όπου κατέληγαν οι σπουδαίοι χερσαίοι δρόμοι της Ανατολής κι από όπου περνούσε ο θαλάσσιος δρόμος που συνέδεε τη Μεσόγειο με τον Εύξεινο Πόντο.

Η ακμή των περισσότερων αρχαίων οικισμών σε φυσικά λιμάνια ή όρμους και η συνεχής ζωή που παρουσιάζουν οι οικισμοί αυτοί ως το τέλος της ρωμαϊκής αρχαιότητας δείχνουν τη σπουδαιότητα του θαλάσσιου αυτού συγκοινωνιακού δικτύου σε όλες τις εποχές. Για την ιστορικότητα και την πορεία των θαλάσσιων αυτών δρόμων αντλούμε κυρίως πληροφορίες από τις φιλολογικές πηγές. Έτσι, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ηρόδοτου, το δρόμο Τρωάδας-Χαλκιδικής είχε χρησιμοποιήσει ο στόλος του Ξέρξη, κατά την εκστρατεία του στην Ελλάδα¹. Τον ίδιο δρόμο χρησιμοποίησαν κατά τον 3ο μ.Χ. αιώνα οι Γότθοι, όταν με πλοία είχαν εισβάλει στο Αιγαίο και πολιορκήσαν την Κασσάνδρεια και τη Θεσσαλονίκη. Ένα τμήμα του ίδιου δρόμου από την Τρωάδα ως τα λιμάνια της Θάσου και της Νεάπολης είχε χρησιμοποιήσει και ο Απόστολος Παύλος². Τέλος, στους θαλάσσιους δρόμους Θεσσαλονίκης-Κασσάνδρειας-Μένδης-Δημητριάδας και Μένδης-Τορώνης είχε κινηθεί, σύμφωνα με τις πληροφορίες του Λίβιου, το ρωμαϊκό ναυτικό το 169 π.Χ., κατά τις ναυτικές του επιχειρήσεις στη Χαλκιδική³.

1. Ηρόδ. VII, 123.

2. Σχετικά με το δρόμο αυτό βλ. J. Pouilloux, *Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos, I. De la fondation de la cité à 196 avant J.-C.*, Paris 1954, σ. 10κ.ε.

3. Liv. XLIV, 10-12.

V. ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ

Εθνική σύνθεση. Λεπτομερειακά στοιχεία για την εθνική σύνθεση του πληθυσμού της ρωμαϊκής αποικίας της Κασσάνδρειας δεν υπάρχουν. Ωστόσο, με βάση την πληθυσμιακή σύνθεση της περιοχής κατά την προρωμαϊκή εποχή και την ανθρωπωνυμική της φυσιογνωμία, δηλ. τα ονόματα προσώπων που διέσωσαν οι επιγραφές (βλ. πιο κάτω: Κασσανδρεωτική προσωπογραφία), καταλήγει κανείς στο ασφαλές συμπέρασμα ότι ο πληθυσμός της Κασσάνδρειας - της πόλης και της επικράτειάς της - ήταν μικτός. Συγκεκριμένα τον αποτελούσαν τρεις εθνικές ομάδες: οι Ρωμαίοι άποικοι, οι Έλληνες και οι Θράκες.

Όπως είδαμε πιο πάνω, από τους αποίκους της δεύτερης τουλάχιστον *deductio* οι περισσότεροι ήταν Ρωμαίοι πολίτες από την Κάτω Ιταλία (όπως π.χ. ο Α. Κορνιφίκιος Ταραντίνος). Επίσης, στο ρωμαϊκό πληθυσμό της Κασσάνδρειας θα προστέθηκαν και οι Ιταλοί *negotiatores*, οι οποίοι πιθανόν να ήταν ήδη εγκαταστημένοι στην πόλη τη στιγμή του ρωμαϊκού αποικισμού¹. Την εγκατάστασή τους υποψιαζόμαστε από την παρουσία στην Κασσανδρεωτική προσωπογραφία ονομάτων γένους (*gentilicia*) από γνωστές οικογένειες *negotiatores* του Ελλαδικού χώρου (*Herennii, Marcii, Popillii, Porcii, Valerii*)².

Ανάμεσα στον ελληνικό πληθυσμό της θα πρέπει να υπολογίσει κανείς τόσο τους απογόνους των Ερετριέων και των Κορινθίων αποίκων³, των Αθηναίων κληρούχων⁴ κ.ά., όσο και τους Ολυνθίους και Μακεδόνες, οι οποίοι είχαν λάβει μέρος στο «συνοικισμό» (316 π.Χ.) της Κασσάνδρειας⁵ ή τους Μακεδό-

1. Το ίδιο είχε συμβεί και στην περίπτωση του ρωμαϊκού αποικισμού της Αντιόχειας, βλ. B. Levick, *ό.π.*, σ. 75.

2. Βλ. J. Hatzfeld, *Les trafiquants Italiens dans l'Orient Hellénique*, Paris 1919, σ. 393, 396, 400, 405.- Εξάλλου, τη στιγμή που κοινότητες από Ρωμαίους *negotiatores* είχαν ιδρυθεί στις πιο αξιόλογες τουλάχιστον πόλεις της Μακεδονίας (Άκανθο, Αμφίπολη, Ειδομενές, Θεσσαλονίκη, Στύβερρα) θα ήταν απίθανο να είχε εξαιρεθεί από τη ρωμαϊκή αυτή μετανάστευση η Κασσάνδρεια, που ήταν μια από τις σπουδαιότερες μακεδονικές πόλεις.

3. Η Μένδη, η Σκιώνη, η Άφυτις και η Θέραμβος ήταν αποικίες Ερετριέων (Θουκ. IV, 122. Mela, II, 2,11. Desdèvises-du-Dezert, *Géographie*, σ. 125). Για την Ποτίδαια (Κασσάνδρεια) βλ. Θουκ. I, 56: ...*Ποτειδεάτας, οἱ οἰκοῦσιν ἐπὶ τῷ ἰσθμῷ τῆς Παλλήνης, Κορινθίων ἀποίκους*... Στράβ. VII 330,25: ...*κεῖται δὲ ἐπ' αὐτῷ (τῷ ἰσθμῷ) πόλις ἡ πρότερον μὲν Ποτίδαια, Κορινθίων γτίσμα, ὕστερον δὲ Κασσάνδρεια*...

4. Θουκ. II,70: *Ἀθηναῖοι δὲ... ὕστερον ἐποίκους ἐπεμψαν ἑαυτῶν εἰς τὴν Ποτίδαιαν καὶ κατώκησαν*. Διόδ. XII,46: *Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι τῶν πολιτῶν ἐς χιλίους οἰκήτορας ἐξέπεμψαν εἰς τὴν Ποτίδαιαν, καὶ τὴν τε πόλιν καὶ τὴν χώραν κατεκληρούχησαν*. Πρβ. J. Alexander, *Potidaea*, σ. 75-78, 87-88.

5. Διόδ. XIX, 52: *Ἐκτίσε δὲ (Κάσσανδρος) καὶ πόλιν ἐπὶ τῆς Παλλήνης ὁμώνυμον αὐτοῦ Κασσάνδρεια, εἰς ἣν τὰς τε ἐκ τῆς χερσονήσου πόλεις συνώκησε καὶ τὴν Ποτίδαιαν, ἔτι δὲ τῶν σύνεγγυς χωρίων οὐκ ὀλίγα· κατώκησε δὲ εἰς αὐτὴν καὶ τῶν Ὀλυνθίων τοὺς διασφωζομένους, ὄντας οὐκ ὀλίγους*...

νες που είχαν πάρει κλήρους στην αγροτική της περιοχή (Σιναία, Τραπεζούντα)¹. Την παρουσία του μακεδονικού πληθυσμιακού στοιχείου μαρτυρούν ορισμένα καθαρά μακεδονικά ονόματα (Άλέξανδρος, Κοπρία), που απαντούν στην Κασσανδρεωτική προσωπογραφία.

Τέλος, ανάμεσα στο θρακικό πληθυσμό θα πρέπει να υπολογίσει κανείς τόσο τους Θράκες που κατοικούσαν στη Χαλκιδική πριν ακόμη από τον ελληνικό αποικισμό², όσο κι αυτούς που θα είχε εγκαταστήσει εδώ ο βασιλιάς Φίλιππος Ε΄ στα πλαίσια ενός ευρύτερου εποικιστικού προγράμματος για την αντιμετώπιση του ρωμαϊκού κινδύνου³. Η παρουσία του θρακικού στοιχείου είναι φανερή στην Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, όπου επισημαίνει κανείς ορισμένα πρόσωπα που φέρουν θρακικά ονόματα. Εξάλλου την παρουσία του θρακικού πληθυσμού μαρτυρεί και η λατρεία του Θράκα Ήρωα.

Λόγω της έλλειψης σχετικών στοιχείων, είναι δύσκολο να υπολογίσει κανείς τα δημογραφικά μεγέθη των τριών παραπάνω εθνικών ομάδων. Μπορεί όμως να σχηματίσει κανείς μια ιδέα για τον αριθμό των Ρωμαίων αποίκων (coloni) της Κασσάνδρειας, με βάση ορισμένα συμπεράσματα, στα οποία κατέληξε η δημογραφική έρευνα γύρω από τις ρωμαϊκές αποικίες. Συγκεκριμένα, αν λάβουμε υπόψη: 1) ότι οι ρωμαϊκές αποικίες του Αυγούστου είχαν, κατά μέσο όρο, τέσσερες χιλιάδες αποίκους⁴ και 2) ότι στον αποικισμό της Αντιόχειας, που είχε διπλάσια σχεδόν σε έκταση επικράτεια, έλαβαν μέρος τρεις χιλιάδες περίπου άποικοι⁵, οδηγούμαστε στην υπόθεση ότι ο αριθμός των Ρωμαίων αποίκων της Κασσάνδρειας θα ήταν γύρω στους 1.500-2.000, χωρίς να υπολογίζονται οι γυναίκες και τα παιδιά τους.

Σχετικά με την αναλογία ανάμεσα στο ρωμαϊκό και τον ντόπιο πληθυσμό, ενδεικτικά στοιχεία προσφέρει η στατιστική μελέτη της Κασσανδρεωτικής προσωπογραφίας και ανθρωπωνυμίας, η οποία δείχνει καθαρά την αριθμητική υπεροχή του ελληνικού (και εξελληνισμένου) πληθυσμού. Εξάλλου, αν κρίνει κανείς κι από τις άλλες ρωμαϊκές αποικίες της Μακεδονίας, όπου οι Ρωμαίοι άποικοι (coloni) αποτελούσαν μειοψηφία έναντι του ελληνικού πληθυσμού (incolae)⁶, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι παρόμοιο δημογραφικό φαινόμενο θα είχαμε και στην Κασσάνδρεια. Θα πρέπει μάλιστα να σημειωθεί ότι η μειοψη-

1. Βλ. πιο πάνω, σ. 370.

2. Βλ. D. Samsaris, «La migration thrace en Macédoine», *Actes du IIIe Symposium International de Thracologie* (Palma de Mallorca, 16-19 novembre 1981), Roma 1982, σ. 173-189.

3. Πολύβ. XXIII, 10, 4-7. Liv. XL, 3, 3-4: ...traduxit, Thracibusque et aliis barbaris urbes tradidit habitandas...

4. Βλ. I. Beretta, *La romanizzazione della valle d' Aosta*, Milano/Varese 1954, σ. 31.

5. Βλ. B. Levick, *ό.π.*, σ. 95.

6. Βλ. Δ. Κανατσούλη, «Η μακεδονική πόλις», σ. 16 κ.ε.

φία του ρωμαϊκού αποικιακού στοιχείου θα ήταν ακόμη μεγαλύτερη στο *territorium* της αποικίας, γιατί ο κύριος όγκος των Ρωμαίων αποίκων θα είχε εγκατασταθεί στο αστικό κέντρο.

Τοπογραφική κατανομή. Πολύ ενδεικτική για την τοπογραφική κατανομή του πληθυσμού είναι η διάταξη των ρωμαϊκών οικισμών (*vici*) στο γεωγραφικό χώρο που καταλάμβανε το *territorium* της Κασσάνδρειας. Έτσι, παρατηρεί κανείς ότι από τους τριάντα δύο συνολικά οικισμούς (*vicos*) οι δεκαεπτά (δηλ. το 53%) είναι παραλιακοί και οι δεκαπέντε (δηλ. το 47%) μεσογειακοί. Είναι λογικό μάλιστα να υποθέσει κανείς ότι στα μεσόγεια κατοικούσαν οι Θράκες και στα παράλια οι Έλληνες, όπως οι πρόγονοί τους άποικοι κατά την αρχαϊκή και κλασική εποχή.

Δυστυχώς τα σημερινά αρχαιολογικά δεδομένα δε μας επιτρέπουν να παρακολουθήσουμε με λεπτομέρειες την οικιστική ιστορία του *territorium* της Κασσάνδρειας· κι έτσι δεν είναι δυνατό να επισημανθούν είτε αυξομειώσεις του αστικού ή αγροτικού πληθυσμού είτε διατάραξη της ισορροπίας ανάμεσα στον αστικό και αγροτικό πληθυσμό κατά τη διάρκεια των 3-4 αιώνων ζωής της αποικίας. Ωστόσο, ορισμένα δημογραφικά φαινόμενα θα πρέπει να θεωρηθούν πιθανά. Έτσι, είναι πιθανό ότι η μελισσοκομία, η ελαιοκομία και η αλιεία, που απασχολούσαν το μεγαλύτερο μέρος του αγροτικού πληθυσμού, τον συγκράτησαν στην ύπαιθρο πολύ περισσότερο απ' ό,τι σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, που ήταν καθαρά γεωργικές. Μόνο στα μέσα του 3ου μ.Χ. αιώνα, με τις βαρβαρικές επιδρομές, θα είχαν γίνει, όπως κι αλλού, μετακινήσεις πληθυσμών από την ύπαιθρο προς το αστικό κέντρο της αποικίας με σκοπό την αναζήτηση μεγαλύτερης ασφάλειας.

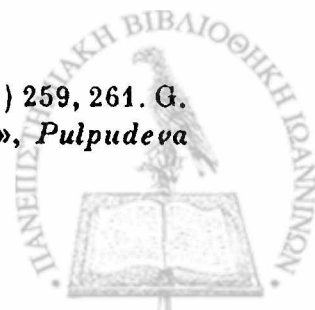
Μεταναστεύσεις. Με βάση την ανθρωπωνυμολογία και συγκεκριμένα τα ονόματα πόλεων (Πέρινθος, Νικόπολις)¹, που χρησιμοποιούνται ως ανθρωπωνύμια, διαπιστώνει κανείς την ύπαρξη παροίκων από τη γειτονική ρωμαϊκή επαρχία Θράκη. Αντίθετα για την παρουσία μεταναστών από τις ανατολικές επαρχίες του Ρωμαϊκού κράτους τη μοναδική ένδειξη που έχουμε μέχρι στιγμής είναι ένα ανατολικό (;) όνομα (Αξιδάρης)²· ενώ μας είναι γνωστές εγκαταστάσεις τέτοιων μεταναστών (κυρίως Μικρασιατών) στη γειτονική Θεσσαλονίκη και σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας³.

Σχετικά με την εξωτερική μετανάστευση των κατοίκων της Κασσάνδρειας, η επιγραφική προσφέρει τρία παραδείγματα ενδεικτικά του δημογραφικού αυτού φαινομένου. Πρόκειται για την επιφανή οικογένεια των Ερέννιων Ορε-

1. Βλ. πιο κάτω: Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 20, 62, 77.

2. Ό.π., αρ. 7.

3. Βλ. Δ. Κανατσούλη, «Η μακεδονική πόλις», *Μακεδονικά* 4 (1955/60) 259, 261. G. Daux, «Population et onomastique d'Asie Mineure en Macédoine», *Pulpuveda* 2 (1976) 89-93.

στείνων¹, που μέλη της ήταν εγκαταστημένα στη Θεσσαλονίκη, πρωτεύουσα της επαρχίας Μακεδονίας. Στη Θεσσαλονίκη φαίνεται πως ήταν εγκαταστημένος επίσης και ο ιεροσαλπικτής Σευήρος Ιέρακος², ενώ ένας Μενδαίος ήταν εγκαταστημένος, κατά τον 3ο μ.Χ. αιώνα, στη Μυτιλήνη³, δηλ. έξω από τα όρια της επαρχίας Μακεδονίας.

Αριθμητική εκτίμηση του πληθυσμού. Η έλλειψη δημογραφικών στοιχείων και ασφαλών μεθόδων για τον υπολογισμό του πληθυσμού της αρχαιότητας καθιστούν πολύ δύσκολη την αριθμητική εκτίμηση του πληθυσμού της ρωμαϊκής αποικίας της Κασσάνδρειας. Έτσι, υποθετικά μόνο θα μπορούσε να γίνει μια προσέγγιση του αριθμητικού μεγέθους του πληθυσμού της.

Αν και δε μας είναι γνωστός ο αριθμός των κατοίκων της Κασσάνδρειας τη στιγμή της αποίκισής της από τους Ρωμαίους ούτε ο αριθμός των Ρωμαίων αποίκων (coloni) που εγκαταστάθηκαν σε αυτή, θα πρέπει ωστόσο να υπολογίσουμε μια σημαντική αύξηση του πληθυσμού της μετά το ρωμαϊκό αποικισμό. Έτσι, κατά την αυτοκρατορική περίοδο, η Κασσάνδρεια θα πρέπει να ανήκε στη δεύτερη σειρά των μεγάλων αστικών κέντρων της ρωμαϊκής επαρχίας Μακεδονίας, δηλ. μετά τις πόλεις Θεσσαλονίκη, Βέροια, Φιλίππους, Αμφίπολη και Δίο. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται: 1) στο γεγονός ότι η Κασσάνδρεια ήταν κιάλας τη στιγμή της αποίκισής της μια σημαντική πόλη, από άποψη πληθυσμού· 2) στη φυσιολογική αύξηση του πληθυσμού της μετά το ρωμαϊκό αποικισμό· και 3) στην έκταση των ερειπίων της, όσο βέβαια μπορεί κανείς να την υπολογίσει σήμερα, χωρίς συστηματικές ανασκαφές.

Εκτός από τον αστικό πληθυσμό της αποικίας, αριθμητικά αξιόλογος θα ήταν και ο αγροτικός πληθυσμός της. Αυτό τουλάχιστον δείχνουν: 1) η αξιόλογη έκταση της επικράτειάς της· 2) η πυκνότητα των ρωμαϊκών οικισμών (vici) που έχουν εντοπιστεί ως τώρα· 3) οι αυξημένες οικονομικές δυνατότητες της επικράτειάς της για τη διατροφή σημαντικού πληθυσμού.

Δυστυχώς οι δημογραφικοί υπολογισμοί του Κ. - J. Beloch για τη Χαλκιδική αναφέρονται στην κλασική μόνο εποχή⁴ και δεν μπορούν να βοηθήσουν στην αριθμητική εκτίμηση του πληθυσμού της ρωμαϊκής αποικίας της Κασσάνδρειας. Κι αυτό, γιατί η καταστροφή των πόλεων της Χαλκιδικής από το Φίλιππο Β' και αργότερα ο «συνοικισμός» της Κασσάνδρειας προκάλεσαν μεγάλες δημογραφικές αναστατώσεις και υποβάθμισαν τις κλασικές πόλεις της περιοχής σε απλές κώμες, ώστε είναι αδύνατο να γίνει σύγκριση με δημογραφικά μεγέθη της κλασικής εποχής. Χρήσιμη ωστόσο στην περίπτωση μας

1. Βλ. πιο κάτω: Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 39.

2. 'Ο.π., αρ. 97.

3. 'Ο.π., αρ. 18.

4. Κ.-J. Beloch, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*, Leipzig 1886, σ. 506, όπου για τον 5ο π.Χ. αιώνα υπολογίζει 25 κατοίκους κατά τετραγωνικό χιλιόμετρο.

είναι η μέθοδος του Beloch για τον υπολογισμό του αστικού πληθυσμού μιας άλλης ρωμαϊκής αποικίας, των Φιλίππων, όπου υπολογίζει 300 κατοίκους σε κάθε κατοικήσιμο εκτάριο (67 εκτάρια $\times$ 300 κάτοικοι = 20.100 κάτοικοι)¹. Έτσι, ακολουθώντας τη μέθοδό του, θα μπορούσαμε να υπολογίσουμε τον αστικό πληθυσμό της Κασσάνδρειας σε 6.000-9.000 κατοίκους, εφόσον η πόλη θα είχε, σύμφωνα με πρόχειρους υπολογισμούς μας, γύρω στα 20-30 κατοικήσιμα εκτάρια.

Όσο για τον αγροτικό πληθυσμό που ζούσε στο *territorium*, έχουμε τη γνώμη ότι το δημογραφικό του μέγεθος πλησιάζει περισσότερο μ' εκείνο της περιόδου της τουρκοκρατίας παρά της κλασικής εποχής. Κι αυτό, γιατί οι οικονομικές δυνατότητες της περιοχής, που στάθηκαν καθοριστικές και για το δημογραφικό της μέγεθος, δεν πρέπει να μεταβλήθηκαν πολύ από την αυτοκρατορική περίοδο ως τα χρόνια της τουρκοκρατίας· ιδιαίτερα μάλιστα όταν βασικοί κλάδοι της οικονομίας της ήταν η μελισσοτροφία, η ελαιοκομία και η αλιεία, που γενικά δεν παρουσιάζουν τόση εξέλιξη όπως η γεωργία. Φυσικά θα ήταν καλύτερα να είχαμε αριθμητικά στοιχεία για τον πληθυσμό της περιοχής από την πρώιμη περίοδο της τουρκοκρατίας. Εφόσον όμως δεν υπάρχουν, απ' όσο ξέρουμε, δημογραφικές μεταβολές (εποικισμοί, μεταναστεύσεις) στην περιοχή σε όλη την περίοδο της τουρκοκρατίας, χρήσιμα είναι και τα δημογραφικά στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας για τις τελευταίες δεκαετίες της τουρκοκρατίας.

Τέτοια δημογραφικά στοιχεία αντλούμε κυρίως από τον Struck², τον Αρβανίτη³ και τον Ch. Avezou⁴. Τα στοιχεία αυτά δε συμφωνούν πάντα μεταξύ τους· δίνουν όμως κατά μέσο όρο τους εξής αριθμούς: σε σύνολο 18 χωριών, τα οποία βρισκόνταν στο έδαφος που καταλάμβανε το *territorium* της Κασσάνδρειας, αντιστοιχούσε ένας συνολικός πληθυσμός από 9.200-10.200 ψυχές· ειδικά πάλι για τη χερσόνησο της Παλλήνης σε σύνολο 10 χωριών έχουμε συνολικό πληθυσμό 5.500 κατοίκων. Στους αριθμούς αυτούς δε συμπεριλαμβάνεται ο πληθυσμός που ζούσε στα τσιφλίκια και τα ποιμνιοστάσια (καλύβια).

Έτσι, νομίζουμε πως δεν θα απείχαμε πολύ από τη δημογραφική πραγματικότητα των αυτοκρατορικών χρόνων, αν υπολογίζαμε τον αγροτικό πληθυσμό τη Κασσάνδρειας σε 10.000 περίπου κατοίκους. Βέβαια, κατά την πάροδο 16 περίπου αιώνων από το τέλος της ρωμαϊκής αρχαιότητας, θα περίμενε κανείς μια φυσιολογική δημογραφική αύξηση της περιοχής. Η αύξηση όμως αυτής αντισταθμίζεται από άλλους παράγοντες, όπως είναι π.χ. οι απώλειες ανθρώπινων ψυχών με τις διάφορες επιδημίες. Εξάλλου θα πρέπει να σημειωθεί

1. Βλ. Κ. - J. Beloch, *ό.π.*, σ. 487.

2. A. Struck, *ό.π.*, *passim*.

3. Α. Αρβανίτη, *Η Μακεδονία εικονογραφημένη*, Αθήναι 1909, σ. 138 κ.ε.

4. D. Feissel-M. Sève, *ό.π.*

ότι ο αριθμός των ρωμαϊκών οικισμών είναι μεγαλύτερος από εκείνο των τουρκικών χωριών (32 ρωμαϊκοί οικισμοί έναντι 18 τουρκικών). Ακόμη θα πρέπει να ληφθεί υπόψη το δουλοκτητικό καθεστώς της ρωμαϊκής αποικίας, που είχε ως δημογραφική συνέπεια την ύπαρξη σημαντικού αριθμού δούλων.

Πυκνότητα πληθυσμού. Σύμφωνα με τα παραπάνω αριθμητικά δημογραφικά δεδομένα και έχοντας υπόψη το γεγονός ότι το *territorium* της Κασσάνδρειας είχε έκταση γύρω στα 800 τετρ. χλμ. (περίπου 400 τετρ. χλμ. η Παλλήνη κι άλλα τόσα το υπόλοιπο), η πυκνότητα οίκησης του θα ήταν γύρω στους 12,5 κατοίκους κατά τετρ. χιλιόμετρο (δηλ. 10.000 κάτοικοι: 800 τετρ. χλμ. = 12,5 κάτοικοι). Ο υπολογισμός αυτός της πυκνότητας του πληθυσμού της Κασσάνδρειας φαίνεται αρκετά πιθανός, γιατί δε διαφέρει πολύ από τους υπολογισμούς του Beloch για την πυκνότητα του πληθυσμού ολόκληρου του Ρωμαϊκού κράτους (στα χρόνια του Αυγούστου)¹. Σύμφωνα λοιπόν με τον Beloch, η πυκνότητα οίκησης της Ευρώπης ήταν δέκα κάτοικοι κατά τετραγωνικό χιλιόμετρο και ειδικότερα της Βαλκανικής έντεκα κάτοικοι κατά τετραγωνικό χιλιόμετρο.

VI. ΚΑΣΣΑΝΔΡΕΩΤΙΚΗ ΠΡΟΣΩΠΟΓΡΑΦΙΑ²

1. Αίλιανός Νείκων

αρχισυνάγωγος του θρακικού θεού 'Ηρωα. Ως επικεφαλής του λατρευτικού συλλόγου (*κολλήγιον*) του θεού αυτού έστησε επιτύμβιο βωμό-με παράσταση του Θράκα ιππέα-στο Βαίβιο Αντώνιο. Σε επιγραφή (2ου μ.Χ. αι.) που βρέθηκε σ' ένα ξωκλήσι (του Αγ. Δημητρίου) ανάμεσα στην 'Ολυνθο και τον 'Αγιο Μάμαντα· βλ. Le Bas-Waddington, *Voyage archéologique en Grèce. Inscriptions grecques et latines*, II, Paris 1847-1876, σ. 1409. CIG II, Add., σ. 994, αρ. 2007. Duchesne-Bayet, *Mémoire sur une mission au mont Athos*, Paris 1876,76, αρ. 119. Μ. Δήμιτσα, *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγομένοις και μνημείοις σωζομένοις*, Αθήνα: 1896, 628, αρ. 747. D.M. Robinson, «Inscriptions from Macedonia», *TAPhA* 69(1938) 61-64, αρ. 15: *Αίλιανός Νείκων* / *ὁ ἀρχισυνάγωγος* / *θεοῦ Ἡρωος καὶ τὸ* / *κο[λ]λήγιον Βαιβίω* / *'Αντωνίω ἀνέστησεν* / *τὸν βωμόν.* / *Τὸν δὲ πίνακα ἀνέ* / *στησε γαμβρός αὐτοῦ* / *'Αξιδάρης.* // Στ. 4. Δήμιτσα: *Βειβίω.* Στ. 9. Δήμιτσα: *'Ασιδάρης.*

1. Βλ. K.-J. Beloch, *ό.π.*, σ. 507.

2. Η σύνταξη της προσωπογραφίας κρίθηκε απολύτως αναγκαία, γιατί η προσωπογραφία του Δ. Κανατσούλη (*Μακεδονική προσωπογραφία. Από το 148 π.Χ. μέχρι των χρόνων του Μ. Κωνσταντίνου*, Θεσσαλονίκη 1955 και *Συμπλήρωμα*, Θεσσαλονίκη 1967) δεν ήταν δυνατό να διευκολύνει την έρευνά μας, εφόσον περιέχει έντεκα μόνο Κασσανδρινούς. — Λόγω της έλλειψης ενός corpus επιγραφών της περιοχής, θεωρήθηκε απαραίτητη η παράθεση του κειμένου των επιγραφών της Κασσάνδρειας, από όπου αντλούμε τα προσωπογραφικά στοιχεία. 'Ας σημειωθεί όμως ότι, λόγω τεχνικής δυσκολίας του τυπογραφείου, στα κείμενα των επιγραφών τα γράμματα αβέβαιης ανάγνωσης δε σημειώνονται με τον καθιερωμένο διεθνώς τρόπο αλλά με διαφορετικά τυπογραφικά στοιχεία.

2. Ἄ λ έ [ξ α ν δ ρ ο ς ;]

Σε επιτύμβια αδημοσίευτη επιγραφή από τη Νέα Ποτίδαια (Κασσάνδρεια)· βλ. Φ. Πέτσα, «Χρονικά Αρχαιολογικά 1968-1970», *Μακεδονικά* 15 (1975), πιν. 151 β, όπου στη δυσδιάκριτη φωτογραφία διαβάζουμε: Ἄ λ έ - - - - / Π Ο . Ω Τ - - / τέ κ ν ω - - - .

3. [- -] η κ ώ Ἄ λ ύ π ο υ

Σε επιγραφή που βρέθηκε στον Ἅ γιο Μάμαντα· βλ. ΑΔ 22 (1967), *Χρονικά*, Β², σ.377 και πιν. 284 β. Στη δυσδιάκριτη φωτογραφία διαβάζουμε: [- -] η κ ώ Ἄ λ ύ π ο υ / γ ν η ῆ .

4. A n t o n i a E p i g o n e

σύζυγος του M. Antonius Primus και μητέρα της Antonia Zosime (βλ. πιο κάτω, αρ. 5 και 6). Σε επιτύμβια επιγραφή (1ου-2ου μ. Χ. αι.) που βρέθηκε στην Κασσάνδρα (Βάλτα)· βλ. D. M. Robinson, *TAPhA* 62 (1931) 54, αρ. 6· του ίδιου, *TAPhA* 69 (1938) 67, αρ. 49 και πιν. XIV, 20 α. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique vue par Charles Avezou (avril-mai 1914)», *BCH* 103 (1979) 306, αρ. 50. M. Šašel-Kos, *Inscriptiones Latinae in Graecia repertae. Additamenta ad CIL III*, Fratelli Lega-Faenza 1979, αρ. 226: *Antoniae Zosime / et Antoniae Epigone / M. Antonius Primus· filiae / et· uxori*.

5. A n t o n i a Z o s i m e

κόρη της Antonia Epigone (βλ. πιο πάνω, αρ. 4) και του M. Antonius Primus (βλ. πιο κάτω, αρ. 6).

6. M (a r c u s) A n t o n i u s P r i m u s

σύζυγος της Antonia Epigone (πιο πάνω, αρ. 4) και πατέρας της Antonia Zosime (πιο πάνω, αρ. 5).-Πρβ. έναν ομώνυμο M. Αντώνιο Πρέιμο σε επιγραφή (1ου μ.Χ. αι.) της Θεσσαλονίκης (IG X 2,1, αρ. 259). Τα δύο πρόσωπα ίσως είχαν λάβει την civitas Romana από τον περίφημο M. Antonius Primus (Suet. *Vit.* 18. Martial. IX, 99,3. Croagstein, *Pros. Imp. Rom.*, I, 168), οπαδό του Βεσπασιανού και φίλο του Μαρτιάλη (D. Feissel - M. Sève, ό. π., 306, αρ. 50).-Δεν αποκλείεται όμως το πρόσωπο που μας απασχολεί να ανήκε στους οπαδούς του M. Αντώνιου, που είχε εκτοπίσει ο Αύγουστος από την Ιταλία και τους είχε εγκαταστήσει σε ρωμαϊκές αποικίες της Μακεδονίας, ανάμεσα στις οποίες ήταν και η Κασσάνδρεια.

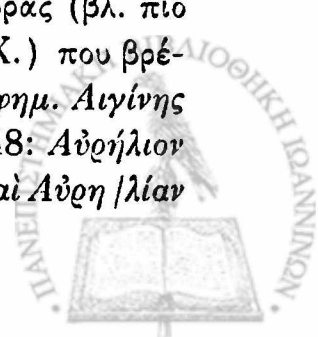
7. Ἄ ξ ι δ ά ρ η ς

γαμπρός του Βαίβιου Αντώνιου (βλ. πιο κάτω, αρ.25). Σε επιγραφή από τον Ἅ γιο Μάμαντα (βλ. πιο πάνω, αρ. 1). - Το όνομα φαίνεται ανατο-

λικό· πρβ. έναν ομόνυμο Αρμένιο στρατηγό (ή βασιλιά) του 114 μ.Χ.: Pape-Benseler, *Wörterbuch der griechische Eigennamen*, Braunschweig 1874, στη λ. 'Αξιδάσης.

8. [A p u l e i a ;] F o r t u n a
σύζυγος του L. Apu(lei)us Chry[seros] (βλ. πιο κάτω, αρ. 9).
9. L. A p u (l e i u s) C h r y [s e r o s]
σύζυγος της προηγούμενης Fortuna (αρ. 8). Σε λατινική επιγραφή της Νέας Ποτίδαιας (Κασσάνδρειας) χαραγμένη στη θέση αρχαιότερης ελληνικής επιγραφής (2ου-1ου π.Χ. αι.)· βλ. D. M. Robinson, *TAPhA* 69 (1938) 64-65, αρ. 16. A. Merlin - J. Gagé, *RA* 16 (1940) 251, αρ. 174. *SEG* XIV, 1957, 478. M. Šašel-Kos, *Inscriptiones Latinae*, αρ. 225: *L. Apu(lei)us | Chry[seros] | sibi et [Apuleiae] | Fort[unae] uxo[rum] | ri.* - 'Ίσως ο L. Apu(lei)us Chry[seros] είχε λάβει την civitas Romana από το Ρωμαίο διοικητή της Μακεδονίας (του 58 π.Χ.) L. Ap(p)uleius Saturninus (για το διοικητή αυτόν βλ. Θ. Σαδικάκη, *Ρωμαίοι άρχοντες της επαρχίας Μακεδονίας*, Μέρος Α', Θεσσαλονίκη 1971, σ. 103).
10. A p [.] r i [. . ?]
duovir. Σε επιγραφή της Νέας Ποτίδαιας (Κασσάνδρειας)· βλ. D. M. Robinson, *TAPhA* 69 (1938) 66, αρ. 19: *AP. RI... | II VIR...*
11. 'Α π ρ ο υ σ ί α
κόρη της Φε(ι)λουμένης (βλ. πιο κάτω, αρ. 98). Σε επιτύμβια επιγραφή που βρέθηκε στην Κασσάνδρα (Βάλτα)· βλ. Duchesne, *RA* 31 (1876) 108. M. Δήμιτσα, *Η Μακεδονία*, 637, αρ. 771: 'Απρουσία | Φε(ι)λουμένη τῆ | μητροὶ μνήμης | χάριν.
12. 'Α σ ύ ν κ ρ ι [τ] ο ς
σύζυγος της Κουάρτας (βλ. πιο κάτω, αρ. 60). Σε επιτύμβια επιγραφή της Μένδης (Καλάνδρας)· βλ. D. Feissel - M. Sève, ό.π., 312, αρ. 60. *SEG* XXIX, 1979, αρ. 614: *Κουᾶρτα 'Ασυνκρί|[τ]ω τῷ ἀνδρὶ μνή|[μ]ης χάριν· ἔδω |[κ]αν δὲ καὶ οἱ Ἀύγου|στάλαι κατὰ τὸ δό|γμα τὰ ἰς (sic) τὴν κηδεὶ|αν δηνάρια | < O < E <.*
13. Α ὺ ρ η λ ί α Δ ι ο ν υ σ ί α
κόρη του Αὐρήλιου Περίνθου και της Αὐρηλίας Διονυσοδώρας (βλ. πιο κάτω αρ. 14 και 20). Σε επιτύμβια επιγραφή (του 243 μ.Χ.) που βρέθηκε στα ερείπια της αρχαίας Ολύνθου· Μουστοξύδη, *Εφημ. Αιγίνης* 1831, σ. 167. M. Δήμιτσα, *Η Μακεδονία*, 628-629, αρ. 748: *Αὐρήλιον Πέρινθον καὶ Αὐρηλίαν Διονυ|σοδώραν τὴν σύνβιον αὐτοῦ καὶ Αὐρη|λίαν*

Διονυσίαν τὴν θυγατέρα αὐτοῦ ὁ |πατὴρ τοῦ Περίνθου μνήμης χά|ριν. |
Ἔτους ΕΟΣ Σεβαστοῦ Καί[σαρος] αὐ|[τοκράτορος], Ὑπερβερεταίου
ε'.

14. Αὐρηλία Διονυσοδώρα
μητέρα της Αὐρηλίας Διονυσίας (πιο πάνω, αρ. 13) και σύζυγος του Αὐρηλίου Περίνθου (πιο κάτω, αρ. 20). Σε επιγραφή (243 μ.Χ.) από την Ὀλυνθο (βλ. πιο πάνω, αρ. 13).
15. Αὐρηλία
θυγατέρα του Σεουήρου Σωσάνδρου και της Ὀλυμπιάδος (βλ. πιο κάτω, αρ. 78, 95). Σε επιτύμβια επιγραφή (του 207 μ.Χ.) από τον Ἅγιο Μάμαντα· βλ. M.-E. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine*, II, Paris 1831, 163, αρ. 3. *CIG II*, αρ. 2007e. M. Δήμιτσα, *Η Μακεδονία*, 627-628, αρ. 746: Σεουήρος | Σώσανδρος | Ὀλυμπιάς Αὐρηλία θυ|γατρί
τῆ εαυ|τῶν ἀρετῆς | ἔνεκεν πάσης | τῆς εἰς αὐτὴν | μνήμης χάριν |
ἔτους [σξ] μηνὶ Ἰουνίῳ | ἕκτη καὶ δεκάτῃ.
16. Αὐρηλία
δούλη (θρεπτή) του ιεροσαλπικτῆ Σε(ου)ήρ(ου) και της Ολυμπιάδος (βλ. πιο κάτω, αρ. 79, 97). Σε επιτύμβια επιγραφή από τον Ἅγιο Μάμαντα· βλ. *CIG II*, αρ. 2007h. M. Δήμιτσα, *Η Μακεδονία*, 629, αρ. 749: Σε[ου]ῆρ[ο]ς | ἱεροσαλπικτῆς καὶ Ὀλυμπιάς | Αὐρ[ι]λλ[ί]αν τὴν
| θ[ρε]πτή[ν] αὐ|τῶν ἀρετῆς | ἔνεκεν πάσης | τῆς εἰς αὐτὴν | μνήμης
χάριν.
17. Αὐρ(ήλιος) Ἀγρίππας Κ[ασσανδ]ρεύς
πυθαυλῶν. Σε επιγραφή (3ου μ.Χ. αι.)· βλ. *IG VII*, 2726.
18. Αὐρ(ήλιος) Ἐπίγονος
Μενδαῖος που κατοικοῦσε στη Μυτιλήνη. Σε επιγραφή που βρέθηκε στη Μυτιλήνη· βλ. *IG XII 2*, 409. M. Δήμιτσα, *Η Μακεδονία*, 638, αρ. 769: Αὐρ[ήλιος] Ἐπίγονος [Μεν] | δαῖος οἰκῶν ἐν [Μυτι] | λήνῃ ἐποίησα
Α... | ΦΙΝ ἔμαντῶ καὶ μη[τρί] | ἀδελφῶ τε καὶ γ[υναι] | κί καὶ τέκνοις
κ[αί] | [τοῖς ἀ]φ' αὐτῶν γενέ[σθαι] | [μέλλουσιν].
19. [Α]ὐρήλ[ιος Πα]ράμονος
Σε επιγραφή χαραγμένη σε τμήμα σαρκοφάγου που βρέθηκε στη Μένδη (Καλάνδρα)· βλ. D. Feissel - M. Sève, *ό.π.*, 310, αρ. 55. *SEG XXIX*, 1979, αρ. 616: [Α]υρηλ[ιος Πα]ραμονος νακατ| [- - - -]ν μνείας
χάριν· | [- - - -] ἐ]μὲ καταθέσθε τ[ολμήση] | - - - - - ||. Στ. 2. Mihailon (SEG): [- - - -] τὴν σορό]ν. Στ. 3. Mihailon (SEG): [εἰ (δέ) τις
μετὰ τὸ ἐ]μὲ καταθέσθε τ[ολμήση] - - -. Το ὄνομα Παράμονος εἶναι χα-

ρακτηριστικό των δούλων (απελεύθερων), βλ. Δ. Σαμσάρη, «Τα ανθρωπωνύμια της Δυτικής Μακεδονίας κατά τη ρωμαϊοκρατία με βάση τις επιγραφικές μαρτυρίες», *Μακεδονικά* 22(1982) 270.

20. Α ὤ ρ ῆ λ ι ο ς Π έ ρ ι ν θ ο ς
 σύζυγος της Αυρηλίας Διονυσοδώρας και πατέρας της Αυρηλίας Διονυσίας (πιο πάνω, αρ. 13, 14). Σε επιγραφή (του 243 μ.Χ.) από την Όλυνθο (βλ. πιο πάνω, αρ. 13, όπου το κείμενό της). - Αξιοσημείωτη είναι η χρήση εδώ του ονόματος της πόλης Περίνθου ως ανθρωπωνυμίου για άλλες παρόμοιες περιπτώσεις βλ. Δ. Σαμσάρη, «Τα ανθρωπωνύμια», ό.π., 261.
21. [Α] ὤ ρ ῆ λ [ι ο ς - - -]
 Σε επιτύμβια επιγραφή από την Κασσάνδρα (Βάλτα)· βλ. D. Feissel - M. Sève, ό. π., 306, αρ. 49. *SEG XXIX*, 1979, αρ. 607: [Α]υρηλ--.
22. Α ὤ [ρ] (ῆ λ ι ο ς ;)
 Σε επιγραφή από τον Άγιο Μάμαντα· βλ. *SEG XXIX*, 1979, αρ. 603: ..LICOAY / OLLIBΓOC / VL + AY - - -.
23. Q (u i n t u s) B a e b i u s T h o r i a n u s
 γιος του Q(uintus), από τη φυλή Papiria, decurio. Σε επιγραφή (2ου-3ου μ.Χ.), που είχε βρεθεί εντοιχισμένη στο τείχος της Θεσσαλονίκης (κοντά στο Λευκό Πύργο) και η οποία, κατά τη γνώμη μας, είχε μεταφερθεί από την Κασσάνδρεια (πρβ. τη μνεία της Παπιρίας φυλής και της οικογένειας των Βαιβίων)· βλ. *IG X 2*, 1, αρ. 268: Q(uinto) Baebio Q(uinti) fil(io) / Pap(iria) <AP> Thoriano / V decurio[ni V] / Baebfi - - - c. 10 - - -]. - Μια οικογένεια Βαιβίων (Baebii), που μέλη της είχαν χρηματίσει duoviri, μας είναι γνωστή κι από τη ρωμαϊκή αποικία του Δίου, βλ. Δ. Κανατσούλη, *Μακεδονική προσωπογραφία (Συμπλήρωμα)*, αρ. 1577-1578. Το cognomen Thorianus από το ιταλικό gentilicium Thorius, βλ. W. Schulze, *Zur Geschichte der lateinischen Eigennamen*, Berlin 1904, σ. 98.
24. Λ (ο ὄ κ ι ο ς) Β α ί β ι ο ς
 βουλευτής (=decurio), σύζυγος της Πορκίας. Σε επιγραφή που βρέθηκε στο ξωκλήσι του Αγ. Γεωργίου, ανάμεσα στον Άγιο Μάμαντα και την Όλυνθο· βλ. Μ. Δήμιτσα, *Η Μακεδονία*, 626-627, αρ. 744: Λ. Βαίβιος, βουλευτής δίς, ζῶν / κατεσκεύασε τὸ μνη / μείον Πορκία τῆ αὐ / τοῦ γυ - ναικὶ καὶ σεμ / νοτάτη μνείας χάριν.- Πρόσωπα με το gentilicium Βαίβιος (Baebius) αναφέρονται και σε επιγραφές της Θεσσαλονίκης, των Φιλίππων και της Σαμοθράκης, βλ. Δ. Κανατσούλη, *Μακεδονική προ-*

σωπογραφία, Θεσσαλονίκη 1955, αρ. 289-296. Επίσης μας είναι γνωστός ο Λ(εύκιος) Βαίβιος Ονοράτος (L. Baebius Honoratus), διοικητής της επαρχίας Μακεδονίας γύρω στα 79-84 μ.Χ., βλ. Θ. Σαδικάκη, *Ρωμαίοι άρχοντες της επαρχίας Μακεδονίας*, Μέρος Β', Θεσσαλονίκη 1977, σ. 59-61. Είναι πολύ πιθανό ότι ο Λ(ούκιος) Βαίβιος της Κασσάνδρειας είχε λάβει την civitas Romana από τον ομώνυμο Ρωμαίο διοικητή της Μακεδονίας, γιατί η χρήση της ελληνικής γλώσσας στο επιτύμβιο της γυναίκας του και το γεγονός ότι ο ίδιος δε φέρει tria nomina δείχνουν ότι δεν πρόκειται για γνήσιο Ρωμαίο πολίτη αλλά για πολιτογραφημένο peregrinum.

25. Β α ί β ι ο ς 'Α ν τ ώ ν ι ο ς

Σε επιγραφή (2ου μ.Χ. αι.) που βρέθηκε σ' ένα ξωκλήσι ανάμεσα στον Άγιο Μάμαντα και την Όλυνθο (βλ. πιο πάνω, αρ. 1, όπου και το κείμενο της επιγραφής). Το επιτύμβιό του το έστησε ο Αιλιανός Νείκων, αρχισυνάγωγος του κολληγίου του θεού Ήρωα. Γαμπρός του ήταν ο Αξιδάρης (πιο πάνω, αρ. 7).

26. Β ά σ (σ) α (;)

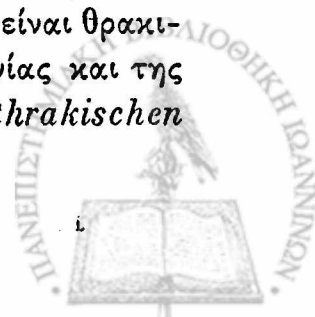
σύζυγος του Επίξενου και μητέρα του Μαξίμου. Σε επιτύμβια επιγραφή που βρέθηκε στα ερείπια της αρχαίας Ολύθνου· βλ. Μουστοξύδη, ό.π. Le Bas, αρ. 1419. Μ. Δήμιτσα, *Η Μακεδονία*, 629, αρ. 750: 'Επίξενος και Βασ[σ]α(;) | Μαξίμω τῷ τέκνω | μνήμης χά | ριν. - Το όνομα Βασσα είναι θρακορωμαϊκό και απαντά πολύ συχνά σε επιγραφές της Μακεδονίας και της Θράκης.

27. V e n e r i a

σύζυγος του M. Lentulus Communis (πιο κάτω, αρ. 61). Σε επιτύμβια επιγραφή από τον Άγιο Μάμαντα· βλ. *CIL III Suppl. 1*, αρ. 7332. Th. Mommsen, *Eph. Epigr.*, τομ. 11, σ. 475, αρ. 1049. Μ. Δήμιτσα, *Η Μακεδονία*, 630-631, αρ. 753. D. Feissel - M. Sève, ό.π., 300, αρ. 36: *Veneria M. | Lentuli Com | munis [uxor] h(ic) s(ita) Eleni | lae Eutychia filiae et | sibi. ||* Στ. 3-4. Mommsen: *H(elviae?) Seleni[|]lae (et) Eutychia filia et sibi*.

28. Β ι θ ι α ς

σύζυγος της [- -] Πρόκλου (πιο κάτω, αρ. 90). Σε επιγραφή από τον Άγιο Μάμαντα· βλ. Φ. Πέτσα, «Χρονικά Αρχαιολογικά 1966-1967», *Μακεδονικά* 9(1969) 186, αρ. 123: *Βιθιαν[- -] | Πρόκλου | πατέ- ρ[α] και μητέρ[α] ΟΙΚΟ |... εν Όλύθνω.*- Το όνομα Βιθιας είναι θρακικό και μας είναι γνωστό από πολλές επιγραφές της Μακεδονίας και της Θράκης με τον τύπο Β(ε)ιθυς (βλ. D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien 1957, σ. 66).

29. Γάιος

Σε επιτύμβια επιγραφή εντοιχισμένη στην εκκλησία του χωριού Νέα Σύλατα (Καρδία): βλ. D. Feissel - M. Sève, *ό. π.*, 296, αρ. 25. *SEG XXIX*, 1979, αρ. 598: [- - -] | *NKA* [- -] *OY* | και τῷ ἰδίῳ ἀδελφῶ | *Γαῖω* μ[ε] | τὰ Ἰουλιανῆ[ς] τῆς | σ[υ]μβίου | αὐτοῦ [μνεί]ας | χάρ[ι]ν.

30. Γέμελλος

σύζυγος της [- - -]ιρα(ς) (βλ. πιο κάτω, αρ. 104). Σε επιτύμβια επιγραφή (2ου-3ου μ.Χ. αι.) από την Κασσάνδρα (Βάλτα), η οποία είναι χαραγμένη σε στήλη, όπου εικονίζονται πέντε αντρικές προτομές: βλ. Duchesne, *ό. π.*, αρ. 565. M. Δήμιτσα, *Η Μακεδονία*, 635, αρ. 765. D. Robinson, *TAPhA* 69 (1938) 68, αρ. 22. D. Feissel - M. Sève, *ό. π.*, 304, αρ. 45. *SEG XXIX*, 1979, αρ. 605: [- -] ιρα Γεμέλλω | [τῶ] εἰδείω ἀνδρεί | (sic) | [μν]ήμης χάρεω (sic). // Στ. 1. Δήμιτσα, D. Feissel - M. Sève: [- -]ιρα. Robinson: [- -]ιρα. - Ένας Γέμελλος αναφέρεται σε επιγραφή από το σημ. χωριό Ἄγ. Νικόλαος, κοντά στα ανατολικά όρια του territorium της Κασσάνδρειας, βλ. *SEG XXIX*, 1979, αρ. 593. Μας είναι επίσης γνωστός ένας πραιτωριανός, θρακικής καταγωγής, από την Ηράκλεια Σιντική, που έφερε το ίδιο cognomen (Gemellus) κι ένας πολιτάρχης της Λητής: βλ. Δ. Κανατσούλη, *Μακεδονική προσωπογραφία*, αρ. 573 και 1500.

31. Διδιανή Ἀντιγόνα

θυγατέρα του Διδιανού Πρείσκου και της Ελπιδίας Μάγνας και εγγονή του Πρείσκου Πρίσκου και της Διδιανής Μ[ο]ύσης. Σε επιτύμβια επιγραφή (του 302 μ.Χ.) από τον Ἄγιο Μάμαντα: βλ. M. - E. Cousinéry, *Voyage dans la Macédoine*, II, 162, αρ. 1. *CIG* II, αρ. 2007 d. M. Δήμιτσα, *Η Μακεδονία*, 627, αρ. 745: Διδιανή Ἀντιγόνα | Πρεῖσκον Πρίσκου τὸν | πάππον αὐτῆς καὶ Διδία | νῆν Μ[ο]ῦσαν τὴν μάμμη | ν | αὐτῆς καὶ Διδιανὸν Πρεῖσκον | τὸν πατέρα αὐτῆς | καὶ Ἐλπιδιαν Μάγναν τὴν | μητέρα αὐτῆς ζῶσαν | μνείας χάριν. | Ἔτους ΟΥ, Δίου ιη'.

32. Διδιανή Μ(ο)ῦσα

Σε επιγραφή (302 μ.Χ.) από τον Ἄγιο Μάμαντα, βλ. πιο πάνω, αρ. 31, όπου και οι συγγενικές της σχέσεις με τη Διδιανή Αντιγόνα.

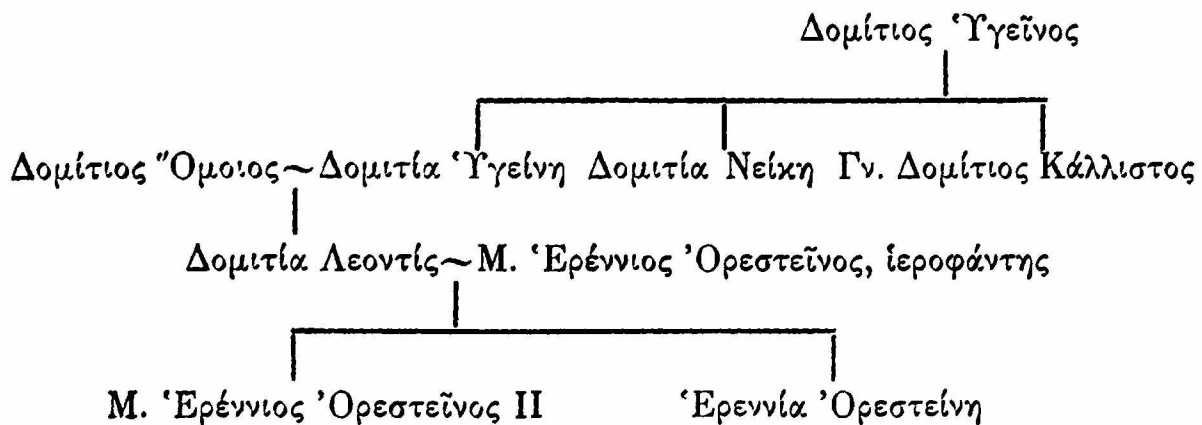
33. Διδιανός Πρεῖσκος

σύζυγος της Ελπιδίας Μάγνας και πατέρας της Διδιανής Αντιγόνης (βλ. πιο πάνω, αρ. 31). Σε επιγραφή (302 μ.Χ.) από τον Ἄγιο Μάμαντα (βλ. πιο πάνω, αρ. 31, όπου το κείμενό της). - Το ρωμαϊκό όνομα Πρεῖσκος (Priscus) είναι πολύ συνηθισμένο στη Μακεδονία, βλ. Δ. Κανατσούλη, *Μακεδονική προσωπογραφία*, αρ. 261, 358, 737, 929, 1053, 1231, 1232.

34. Διζαλης Ζειπύρωνος
 σύζυγος της Κοειντιλίας Φορτουνάτας (πιο κάτω, αρ. 53). Σε επιγραφή από την Όλυνθο· βλ. Φ. Πέτσα, «Χρονικά Αρχαιολογικά 1966-1967», *Μακεδονικά* 9(1969) 186, αρ. 123. J.-L. Robert, *Bull. ép.* 1970, αρ. 371: *Κοειντιλιαν Φορτουνα̃|ταν̃ εκ τῶν ιδίων αὐτῆς ὁ ἀνὴρ | Διζαλης Ζειπύρωνος, μνήμης | χάριν.* - Το όνομα Διζαλης είναι θρακικό και μας ήταν ως τώρα γνωστό στη Μακεδονία και τη Θράκη με τον τύπο Διζαλας, βλ. D. Detschew, *ό.π.*, σ. 133.
35. Διοδώρ [α] [- - -]
 σύζυγος του [- - -] Λικινίου [Κου]άρτου (βλ. πιο κάτω, αρ. 63) και μητέρα της Λικινίας Ν[ικο]πόλεως (πιο κάτω, αρ. 62). Σε επιτύμβια επιγραφή (αυτοκρατορικών χρόνων) που βρέθηκε στη Φούρκα· βλ. D. Feissel - M. Sève, *ό.π.*, 313, αρ. 62. *SEG XXIX*, 1979, αρ. 588: [- -] *Λικίνιος | [Κου]ᾶρτος ὁ π[α]||[τήρ] καὶ ἡ μή|[τηρ] Διοδώρ[α] | [- -] Λικινία Ν[ι]||[κο]πόλι τῆ θ[υ]||[γα]τρὶ μνήμη[ς] | [χάριν].*
36. Elenila Eutychia
 θυγατέρα της Veneria (πιο πάνω, αρ. 27) και του M. Lentulus Communis (πιο κάτω, αρ. 61). Σε επιγραφή από τον Άγιο Μάμαντα (βλ. πιο πάνω, αρ. 27).
37. Ἐλπίδια Μάγνα
 μητέρα της Διδιανῆς Αντιγόνης και σύζυγος του Διδιανού Πρείσκου (πιο πάνω, αρ. 31,33). Σε επιγραφή (302 μ.Χ.) από τον Άγιο Μάμαντα (βλ. πιο πάνω, αρ. 31).
38. Ἐπίξενος
 σύζυγος της Βάσ(σ)ας (πιο πάνω, αρ. 26) και πατέρας του Μαξίμου (πιο κάτω, αρ. 69). Σε επιγραφή από τον Άγιο Μάμαντα (βλ. πιο πάνω, αρ. 26).
39. Μ (ἄρκος) Ἐρέννιος Ὀρεστεῖνος
 γιος του ιεροφάντη Ορεστείνου και της Δομιτίας Λεοντίδος. Αναφέρεται σε αναθηματική επιγραφή (στους Καβείρους) του 3ου μ.Χ. αιώνα από τον Άγιο Μάμαντα, καθώς και σε άλλη επιγραφή της Θεσσαλονίκης, βλ. L. Duchesne - C. Bayet, *Archives des missions scientifiques et littéraires*, 1876,271, αρ. 117. M. Δήμιτσα, *Η Μακεδονία*, 630, αρ.752. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique», 299, αρ. 33. *SEG XXIX*, 1979, αρ. 601: *Καβείρω καὶ παιδὶ |Καβείρων· Μ. Ἐρέ(ννιος) Ὀρεστεῖνος Ὀρεστεί[νου τοῦ] | ιεροφάντου υἱ[ός].* Την επιγραφή της Θεσσαλονίκης βλ. στου Edson, *IG X 2,1*, αρ. 488: *Α' Μ. Ἐρέννιος | Ὀρε-*

στεῖνος / Μ. Ἐρεννίω / Ὀρεστεῖνω / καὶ Δομιτία / Λεοντίδι / τοῖς γονεῦσι. Β' Μ. Ἐρέννιος / Ὀρεστεῖνος / Μ. Ἐρεννίω / Ὀρεστεῖνω / ἱεροφάντη / καὶ Δομιτία / Λεοντίδι / τοῖς γονεῦσι. - Μέλη της οικογένειας των Ερέννιων Ὀρεστεῖνων απαντοῦν και σε άλλες επιγραφές της Θεσσαλονίκης: IG X 2,1, αρ. 435, 487 και 488. Με βάση τα οικογενειακά στοιχεία, που προκύπτουν από όλες τις επιγραφές, ο Edson (IG X 2, 1, αρ. 488) αναπαριστάνει το γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας των Ερέννιων Ὀρεστεῖνων ως εξής:

40. Μ (ἄρκος) Ἐρέννιος Ὀρεστεῖνος
ιεροφάντης των Καβειρίων μυστηρίων, πατέρας του προηγούμενου Μ.Ερέννιου Ὀρεστεῖνου και σύζυγος της Δομιτίας Λεοντίδος.
41. Ἐρωτιανός
σύζυγος της Ευφροσύνης και πατέρας του Ερωτιανού (πιο κάτω, αρ. 42, 44). Σε επιτύμβια επιγραφή (των ὑστερων αυτοκρατορικών χρόνων) από τη Μένδη (Καλάνδρα). βλ. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique», 310, αρ. 54. SEG XXIX, 1979, αρ. 617: Ἐρωτιανὸς καὶ Εὐφροσύνῃ Ἐρωτιανῶ τῶ τέκνῳ / μνείας χάριν.
42. Ἐρωτιανός
γιος του Ερωτιανού (πιο πάνω, αρ. 41) και της Ευφροσύνης (αρ. 44).
43. Εὐφίλ[ητος]
σύζυγος της Μεγίστης (βλ. πιο κάτω, αρ. 72). Σε επιγραφή (αυτοκρατορικής εποχής) από το Μυριόφυτο (περιοχή Ολύθου). βλ. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique», 298-299, αρ. 32. SEG XXIX, 1979, αρ. 626: Εὐφίλ[ητος] αἰποιήσα[τ]ο [ἑαυτῶ] / καὶ Μεγίστη (sic) τῇ αἰ-
κ[ι]αυτο[ῦ] γυ]νεκεί μνήμης χάριν.
44. Εὐφροσύνη
σύζυγος του Ερωτιανού (πιο πάνω, αρ. 41). Σε επιγραφή (αυτοκρατορικών χρόνων) από το Μυριόφυτο (βλ. πιο πάνω, αρ. 41).

45. Ζ ο ἶ λ ο ς (sic)

Σε επιτύμβια επιγραφή από το μετόχι Χιλανδαρίου κοντά στη Φούρκα, χαραγμένη σε ελληνιστικό ανάγλυφο· βλ. D. Robinson, *TAPhA* 69 (1938) 68-69, αρ. 23. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique», 314, αρ. 64: Α' Ζοῖλος τᾶς γυ|ναικὸς μνίας (sic) χά|ριν. Β'... ερίων| - - -C| - - - UI| - - - PI| - - - N - -.

46. Θεόφιλος

πατέρας του Θεόφилου. Σε επιτύμβια επιγραφή της Μένδης (Καλάνδρας)· βλ. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique», 312, αρ. 59. *SEG* XXIX, 1979, αρ. 615: Θεόφιλος | Θεοφίλω τῶ | τέκνω μνείας χά|ριν.

47. Θεόφιλος

γιος του προηγούμενου (αρ. 46).

48. Ingenuus (;) [- - -]

Σε επιγραφή από τη Φούρκα· βλ. L. Duchesne, *RA* 1876, I, 109, αρ. 4. Μ. Δήμιτσα, *Η Μακεδονία*, 638, αρ. 774. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique», 313, αρ. 63: *Ingenuo AVST -- /si(b)i fa[c]iundum. //* Στ. 1. Duchesne: *INGEV - -NAVSI*. Δήμιτσα: *INGENVIIIIVSI*.

49. Ἰουλιανή

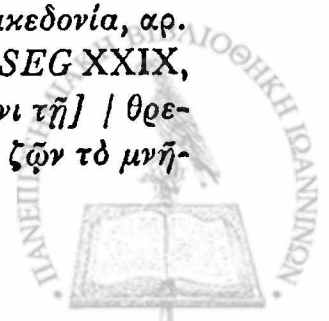
σύζυγος της [- - - -] ΝΚΑ[- - -]ου (βλ. πιο κάτω, αρ. 105) και νύφη του Γαῖου (πιο πάνω, αρ. 29). Σε επιτύμβια επιγραφή από τα Νέα Σύλατα (βλ. πιο πάνω, αρ. 21, όπου και το κείμενο της επιγραφής).

50. [- - -] Capito

απελεύθερος (*libertus*). Σε επιγραφή που βρέθηκε στη Νικήτη· βλ. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique», 315, αρ. 70: [- - - - -] *M(arci) > f(ilio) > Pap(iria) vacat / (cognomen) o ex testament[o] / [- - - - -] Capito l(iibertus) · fecit | vacat.* - Το όνομα (*cognomen*) Καπίτων (*Capito*) απαντά αρκετά συχνά σε επιγραφές της Μακεδονίας, βλ. Δ. Κανατσούλη, *Μακεδονική προσωπογραφία*, αρ. 238, 386, 587, 682, 721, 803, 804, 1462α.

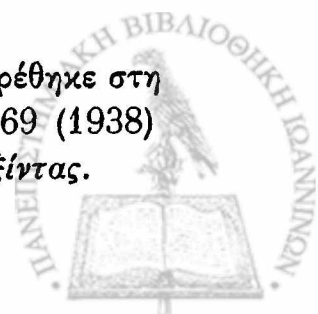
51. Μ (ἄρκος) Ἰούλιος Φῆλιξ

ιερέας. Σε επιτύμβιο επίγραμμα (αυτοκρατορικής εποχής) εντοιχισμένο και σήμερα στην είσοδο της εκκλησίας της Παναγίας Φανερωμένης κοντά στη Νέα Σκιώνη (Τσαπράνι)· βλ. Μ. Δήμιτσα, *Η Μακεδονία*, αρ. 773. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique», 308, αρ. 52. *SEG* XXIX, 1979, αρ. 647: *M(ἄρκος) Ἰούλιος Φῆλιξ* ἱερ[εύς ? τῆ δεῖνι τῆ] | θερεπτή καὶ Μάρκω Ἰουλ[ίω *cognomen*, συγγένεια] | καὶ αὐτῶ ζῶν τὸ μνη-

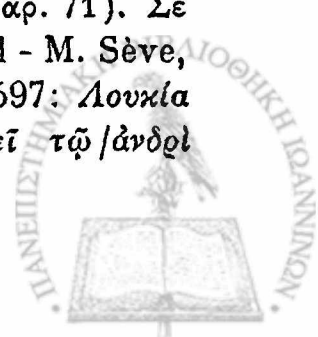

μα [κατεσκεύασεν;] | ΗΘΕΛΕΓΩ τέκνον φόρτους ΟΙΜΝ[-υν-υ] | και πενή λείπεις ὀργανικὸν ΕΝ[υ- | -] | ΡΟΝ και δακρύων λιβάδες πολλ[αὶ υυ-] | ΣΕ και δεκέτη ΠΟΙΣΑΣ μητρὶ ΔΟΜ[-υν-] | ποία μοῖρα γείτονες οἱ φθονεροὶ ΜΕΔΙ[-υ] | [-υυ-υ] λέγει και τέκνα ΚΑ[υυ-].

52. Μ ἄ ρ κ ο ς Ἴ ο ὄ λ ι ο ς
συγγενής (γιος;) ἢ δούλος του προηγούμενου (αρ. 51).
53. Κ ο ε ι ν τ ι λ ῖ α Φ ο ρ τ ο υ ν ἄ τ α
σύζυγος του Διζαλη Ζειπύρωνος. Σε επιγραφή από την Ὀλυνθο (βλ. πιο πάνω, αρ. 34).
54. Κ ὀ ι ν τ ο ς
σύζυγος(;) της Πίστης (πιο κάτω, αρ. 85). Επιγραφή σε σαρκοφάγο που βρέθηκε στον Ἅγιο Μάμαντα· βλ. L. Duchesne - C. Bayet, *ό.π.*, 273, αρ. 120. Μ. Δήμιτσα, *Η Μακεδονία*, 629-630, αρ. 751. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique», 302, αρ. 38. *SEG XXIX*, αρ. 602: Πί-στη - Κόιντος.
55. Τ i. C o m (m u) n i s O l i t h u s
σε graffito της Πομπηίας: *CIL II*, Suppl., αρ. 4051.- Το επωνύμιο Olithus (= Ὀλυνθος) προδίνει τη δουλική του καταγωγή.
56. Κ ο ρ (ν ἡ λ ῖ α) Τ ρ ὺ φ ε ν α
μητέρα του Κορ(νήλιου) Ποσιδώνιου. Σε επιτύμβια επιγραφή από την Ἄφυτη που εντοπίστηκε στην Κασσάνδρα (Βάλτα)· βλ. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique», 305, αρ. 46. *SEG XXIX*, 1979, αρ. 606: Κορ-(νηλία) Τρύφενα | Κορ(νηλίω) Ποσιδω | νίω τῶ υῖῶ | μνίας χάριν.- Στη Μακεδονία μας είναι γνωστά αρκετά πρόσωπα με το gentilicium Κορνήλιος (-α)· βλ. Δ. Κανατσούλη, *Μακεδονική προσωπογραφία*, αρ. 768-786. Επίσης το ίδιο gentilicium έφεραν και αρκετοί Ρωμαῖοι διοικητές της επαρχίας Μακεδονίας· συγκεκριμένα: δέκα διοικητές του 2ου π.Χ. αιώνα (βλ. Θ. Σαδικάκη, *Ρωμαῖοι άρχοντες*, Α', σ. 47, 49, 72, 75, 160, 161, 190, 194, 205, 211) και ένας διοικητής του 2ου μ.Χ. αιώνα (βλ. Θ. Σαδικάκη, *ό.π.*, Β', σ. 85).
57. Κ ο ρ (ν ἡ λ ι ο ς) Π ο σ ι δ ὶ ῶ ν ι ο ς
γιος της προηγούμενης Κορ(νηλίας) Τρύφενας (αρ. 56).
58. Κ ο ρ ν ι φ ι κ ῖ α Τ υ ρ α ν ν ῖ ς
Σε επιγραφή των ύστερων αυτοκρατορικών χρόνων που βρέθηκε στη Νέα Ποτίδαια (Κασσάνδρεια)· βλ. D. Robinson, *TAPHΑ* 69 (1938) 66, αρ. 18: Κορνηφικία | Τυραννίδι | τῆ ἰδίᾳ γυναικί | [---]οξίντας.

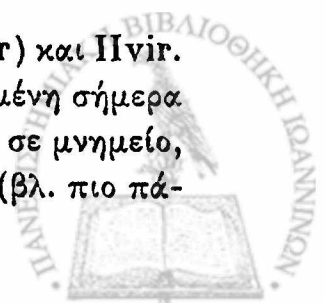
59. Α. Κορνιφίκιος Ταραντίνος
 Σε λατινοελληνική επιγραφή της Κασσάνδρειας (τέλος 1ου μ.Χ. αι.), από όπου πληροφορούμαστε ότι είχε επισκευάσει ένα γυμνάσιο και τα προσκοσμήματά του. Η επιγραφή ήταν εντοιχισμένη (ως το 1972) στο Σχολείο της Νέας Ποτίδαιας κι ύστερα μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, όπου παραμένει αδημοσίευτη (γίνεται απλή μνεία της από τον Χ. Μακαρόνα, *Μακεδονικά* 2 (1941/52) 623 και *BCH* 71/2 (1947/48) 438). Το κείμενό της, σύμφωνα με απόγραφο που είχε κάνει το '72 ο φιλάρχαιος Αλκ. Αργυρούδης, πρέπει να είναι το εξής: Α' - - - - |VI\IVA|VI|sua pecunia- - |idemo-PROB- - - |et erulo - dedicauit. Β' Α. Κορνιφίκιος Ταραντίνος |γυμνάσιον σὺν τοῖς προσκοσ|μήμασιν, ἐκ τῶν ἰδίων | τῆ πόλει.
60. Κ ο υ ᾱ ρ τ α
 σύζυγος του Ασυνκρίτου (πιο πάνω, αρ. 12). Σε επιγραφή της Μένδης (Καλάνδρας).
61. Μ (a r c u s) L e n t u l u s C o m m u n i s
 σύζυγος της Veneria (πιο πάνω, αρ. 27). Σε λατινική επιγραφή από τον Άγιο Μάμαντα (βλ. πιο πάνω, αρ. 27).
62. Λ ι κ ι ν ί α Ν ι κ ό π ο λ ι ς
 θυγατέρα της Διοδώρας (πιο πάνω, αρ. 35) και του [- - -] Λικίνιου. Σε επιγραφή από τη Φούρκα (βλ. πιο πάνω, αρ. 35).
63. [- - -] Λ ι κ ι ν ί ο ς [Κ ο υ] ᾱ ρ τ ο ς
 σύζυγος της Διοδώρας και πατέρας της Λικινίας Νικόπολης (πιο πάνω, αρ. 35, 62).
64. Λ ι κ ι ν ν ι ο ς Μ ι κ υ λ ί ω ν
 πατέρας του Μικυλίωνος. Σε επιτύμβια επιγραφή (2ου-3ου μ.Χ. αι.) της Μένδης (Καλάνδρας)· βλ. D. Robinson, *TAPhA* 69 (1938)69, αρ. 24. 70 (1939) 63: *Λικίννιος Μικυλίων κέ Μυ|ράνθιν οἱ [γ]ονεῖς τῶ ἰ-δί|ω τέκνω Μικυλίωσι μ|νήμης χάριν.* || Στ. 1-2. Robinson: *Μυράνθιν (=Μυράνθιον)*. Το gentilicium Λικίν(ν)ιος(-α) είναι συνηθισμένο στη Μακεδονία, βλ. Δ. Κανατσούλη, *Μακεδονική προσωπογραφία*, αρ. 823-831.
65. Λ ο υ κ ί α Α ἰ μ ι λ ι α ν ῆ Π ρ ι σ κ ἰ λ λ α
 σύζυγος του Μαρκιανού Μέννου Κασσανδρέως (πιο κάτω, αρ. 71). Σε επιγραφή από το Πευκοχώρι (Καψόχωρα)· βλ. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique», 308, αρ. 51. *SEG XXIX*, 1979, αρ. 597: *Λουκία Αἰ|μιλιανῆ|Πρισκίλλα Μαρ|κιανῶ Μέννου|ος Κασσανδρεῖ τῶ|άνδρι μνείας|χάριν.*

66. [M. Valerius;] Macedo
απελεύθερος του M. Valerius Ruga (βλ. πιο κάτω, αρ. 79).
67. Μαντα
σε επιγραφή από το ρωμαϊκό οικισμό στη θέση «Αγ. Γεώργιος» — κοντά στη σημ. Νικήτη, βλ. Ι. Παπάγγελου, *Χαλκιδική*, σ. 139. Το όνομα (γυναικείο) είναι θρακικό, αρκετά συνηθισμένο· ο Παπάγγελος εσφαλμένα το εκλαμβάνει ως θεωνύμιο.
68. Μαξίμα
σύζυγος του Ν[ι]κ[ο]πολιανού (πιο κάτω, αρ. 77). Σε επιγραφή από τα Μαριανά· βλ. B. D. Meritt, *AJA* XXVII, 338 κ.ε. = *SEG* II, 1924, αρ. 409. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique», 298, αρ. 28 = *SEG* XXIX, 1979, αρ. 610: *Μαξίμα Ν[ι]κ[ο]πολιαν | ὦ τῷ ἀνδρί | μνήμης χά | ριν.* // Στ. 1-2. Meritt (εσφαλμένα): *Ἀ[να]ξιμάν | [δρα Λ]ολιαν | ὦ.*
69. Μάξιμος
γιος της Βάσ(σ)ας και του Επιξένου (βλ. πιο πάνω, αρ. 26, 38). Σε επιγραφή από την Όλυθο (βλ. πιο πάνω, αρ. 19).
70. Μαρκία Σεκοῦνδα
αδελφή του Νείκωνος και της Φλαβίας Νικησώς. Σε επιτύμβια επιγραφή (2ου μ.Χ. αι.) από τη Νέα Ποτίδαια (Κασσάνδρεια)· βλ. D. Robinson, *TAPA* 69 (1938) 64: *Φλαβεία (sic) Νικη | σῶ, Νείκων, | Μαρκία Σεκοῦνδα | τῆ ἰδίᾳ μη | [τρί] μνήμης | [χάριν].*
71. Μαρκιανός Μέννυος Κασσανδρεύς
σύζυγος της Λουκίας Αιμιλιανῆς Πρισκίλλης (πιο πάνω, αρ. 65). Σε επιγραφή από το Πευκοχώρι. - Για το όνομα Μέννυς βλ. L. Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, Prag 1964, 310, αρ. 900, ο οποίος το συσχετίζει με τα ελληνικά ονόματα Μεννέας, Μένης, Μεν(ν)ᾶς κ.ά.
72. Μεγίσστη (sic)
σύζυγος του Ευφίλ[ητου] (πιο πάνω, αρ. 43). Σε επιγραφή από το Μυριόφυτο (περιοχή Ολύθου).
73. Μένανδρος
αναθέτει αγαλμάτιο του Απόλλωνα στο ιερό του Ἄμμωνα Δία της Ἄφυτης. Σε ενεπίγραφη βάση αγαλματίου (2ου μ.Χ. αι.)· βλ. *AAA* 4 (1971) 361: *Ἀπόλλωνι Καναστραίῳ | ἀνέθηκα Μένανδρος.*
74. Μικυλίων
γιος του [...] Λικινίου Μικυλίωνος (βλ. πιο πάνω, αρ. 64). Σε επιγραφή (2ου-3ου μ.Χ. αι.) της Μένδης.

75. Μυράνθιν
 σύζυγος του [...] Λικινίου Μικυλίωνος και μητέρα του Μικυλίωνος (βλ. πιο πάνω, αρ. 64 και 74).
76. Νείκων
 αδελφός της Μαρκίας Σεκούνδας (πιο πάνω, αρ. 70) και της Φλαβίας Νικησώς (πιο κάτω, αρ. 100). Σε επιγραφή (2ου μ.Χ. αι.) από τη Νέα Ποτίδαια (βλ. πιο πάνω, αρ. 70).
77. Ν(ι)κ(ο)πολιανός
 σύζυγος της Μαξίμης (πιο πάνω, αρ. 68). Σε επιγραφή από τα Μαριανά.
78. Όλυμπιάς
 σύζυγος του Σεουήρου Σωσάνδρου (βλ. πιο κάτω, αρ. 95) και μητέρα της Αυρηλίας (πιο πάνω, αρ. 15). Σε επιγραφή (207 μ.Χ.) από τον Άγιο Μάμαντα (βλ. πιο πάνω, αρ. 12).
79. Όλυμπιάς
 σύζυγος του ιεροσαλπικτή Σε[ου]ήρ[ου] (πιο κάτω, αρ. 97). Σε επιγραφή από τον Άγιο Μάμαντα (βλ. πιο πάνω, αρ. 15).
80. Olynthus
 σε σφραγίσματα αμφορέων που βρέθηκαν στην Ιταλία: *CIL V Suppl.*, αρ. 1077 και 1080.
81. [Κ]ουϊντος Ουαλέ[ριο]ς Κουτιουλης
 Σε επιτύμβια επιγραφή της Άφυτης, βλ. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique», 304, αρ. 43. *SEG XXIX*, 1979, αρ. 573: [Κ]ουϊντος Ουαλέ[ρι]//[ο]ς Κουτιουλης Ο...|.CΛΙ τῶ ἀδελφῶ |[μ]νίας χάριν. - Ίσως ο [Κ]ουϊντος Ουαλέ[ριο]ς Κουτιουλης είχε λάβει την *civitas Romana* από το Ρωμαίο διοικητή (proconsul) της επαρχίας Μακεδονίας (στα 220-235 μ.Χ.) Q. Valerius Rufrius Iustus, για τον οποίο βλ. Θ. Σαδικάκη, *Ρωμαίοι άρχοντες*, Β', σ. 112. Το cognomen Κουτιουλης είναι θρακικό (βλ. D. Detschew, *Die thrak. Sprachreste*, σ. 265) και μας είναι γνωστό, με το λατινικό τύπο *Cutiula*, από επιγραφές της Θεσσαλονίκης (*IG X 2,1*, αρ. 143 και 144).
82. M(arcus) Valerius Ruga
 γιος του Μάρκου, από τη φυλή Παπιρία, aed(ilis), q(uaestor) και Πvir. Σε επιγραφή της Νέας Ποτίδαιας (Κασσάνδρειας) εντοιχισμένη σήμερα στο ξωκλήσι των Ταξιαρχών. Η επιγραφή είναι χαραγμένη σε μνημείο, το οποίο έστησε προς τιμή του ο απελευθερός του Macedo (βλ. πιο πά-

νω, αρ. 65)· βλ. Duchesne - Bayet, *ό.π.*, 269-270, αρ. 114. *Eph. Epigr.* 2 (1875) 475, αρ. 1048. *CIL* III Suppl. 1, αρ. 7333. Μ. Δήμιτσα, *Η Μακεδονία*, 637, αρ. 770. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique», 302, αρ. 39: *M(arco) Valerio M(arci) f(ilio) | Pap(iria tribu) Rugae | aed(ili) q(uaestori) Hvir(o) | Macedo patrono*. Πιθανόν θα πρέπει να ταυτιστεί με τον [- - - -] Ruga, που αναφέρεται σε άλλη επιγραφή από τον Άγιο Μάμαντα, βλ. D. M. Robinson, *TAPhA* 69 (1938) 66, αρ. 19. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique», 300, αρ. 35: [- - - -] *Pap(iria tribu) Rug[ae] | [- - - -] Hvir[ο - - -]*.

83. Ο ύ λ π ί α Κο π ρ ί α

σύζυγος(;) του Πρωτογένη (βλ. πιο κάτω, αρ. 92). Σε επιγραφή από τη Νέα Σκιάνη (Τσαπράνι) που είχε εντοπιστεί στην Κασσάνδρα (Βάλτα). Η επιγραφή ήταν χαραγμένη σε ανάγλυφο, όπου εικονίζονταν τρεις προτομές· βλ. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique», 306, αρ. 48. *SEG* XXIX, 1979, αρ. 646: *Ούλπια | Κοπρία | Πρωτο|γένη | [- - - -]*. - Το όνομα Κοπρία είναι μακεδονικό, βλ. L. Robert, *Noms indigènes de l'Asie Mineure gréco-romaine*, I, Paris 1963, σ. 53-55. Δ. Σαμσάρης, «Τα ανθρωπωνύμια», σ. 262 και 280.

84. P e d a n i a O l y n t h i a

σύζυγος του Diadochus, απελεύθερη (liberta). Σε επιτύμβια επιγραφή (1ου-3ου μ.Χ. αι.) της Ρώμης: *CIL* VI 3, αρ. 23885. Πρβ. H. Solin, *Die griechische Personennamen in Rom*, I, Berlin / New York 1982, σ. 591. - Το επωνύμιό της Olynthia προδίνει δουλική καταγωγή.

85. Π ί σ τ η

σύζυγος(;) του Κόιντου (βλ. πιο πάνω, αρ. 54). Σε επιγραφή από τον Άγιο Μάμαντα.

86. Π λ ό κ α μ ο ς

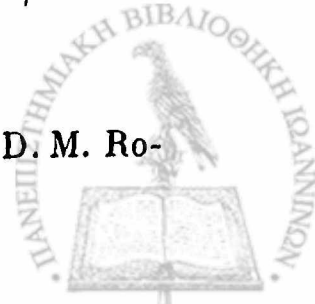
γιος του Φιλήτου Μαρκίου (βλ. πιο κάτω, αρ. 99). Σε επιγραφή (1ου-2ου μ.Χ. αι.) της Νέας Ποτίδαιας (Κασσάνδρειας)· βλ. D. M. Robinson, *TAPhA* 69 (1938) 65, αρ. 17: *Φίλητος Μάρκιος Πλοκά | μω τῶ τέκνω | μνήμης χάριν*.

87. Π λ ω τ ι α ν ό ς Μ ᾶ ρ κ ο ς

Σε επιγραφή της Νέας Ποτίδαιας. Το κείμενό της, σύμφωνα με απόγραφο του Αλκ. Αργυρούδη, έχει ως εξής: *Κολλήγιον ΟΥΡ|ΒΑΝΩΝ Πλω|τιανῶ Μάρκω | ἔδωκαν ΙΣ:Η | ΔΕΙΑΝ ΧΝ: -*.

88. Π ο π ι λ λ ί α

Σε επιγραφή που βρέθηκε κοντά στον Άγιο Μάμαντα· βλ. D. M. Ro-

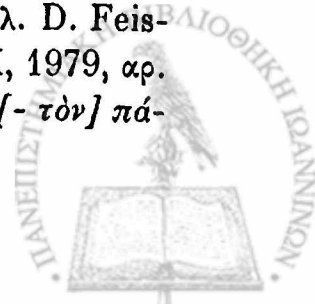
binson, *TAPhA* 69(1938) 57, αρ. 10 α: Ποπιλλία. // Robinson: ενδιαφέρον παρουσιάζει η πιστή μεταγραφή του ρωμαϊκού ονόματος *Rorillia* στην ελληνική γλώσσα, γιατί συνήθως στις επιγραφές αποδίνεται ως Ποπιλίη. - Σε επιγραφές της Μακεδονίας απαντούν αρκετά συχνά πρόσωπα με το *gentilicium* Ποπίλλιος (-α)· βλ. Δ. Κανατσούλη, *Μακεδονική προσωπογραφία*, αρ. 1190-1196 και *Συμπλήρωμα*, αρ. 1745.

89. Π ο ρ κ ί α
σύζυγος του βουλευτή Λ. Βαιβίου (βλ. πιο πάνω, αρ. 24). Σε επιγραφή από τον Άγιο Μάμαντα / Όλυθο.
90. [- - -] Π ρ ό κ λ ο υ
σύζυγος του Βιθία (πιο πάνω, αρ. 28). Σε επιγραφή από τον Άγιο Μάμαντα.
91. Π ρ ε ῖ σ κ ο ς Π ρ ί σ κ ο υ
σύζυγος της Διδιανής Μ[ο]ύσης και παππούς της Διδιανής Αντιγόνης (βλ. πιο πάνω, αρ. 31,32). Σε επιγραφή από τον Άγιο Μάμαντα (βλ. πιο πάνω, αρ. 31).
92. Π ρ ω τ ο γ έ ν η ς
σύζυγος(;) της Ουλπίας Κοπρίας (πιο πάνω, αρ. 83). Σε επιγραφή από την Κασσάνδρα (Βάλτα).
93. [- - -]a S e c u n d a
Σε επιγραφή της Μένδης (Καλάνδρας)· βλ. D. M. Robinson, *TAPhA* 69 (1938) 68, αρ. 21. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique», 305, αρ. 47. *SEG* XXIX, 1979, αρ. 612: [- -]ae *Secundae*.
94. [- - -]α ν ό ς Σ ε κ ο [ύ] ν δ ο ς
Σε επιγραφή από τη Νέα Ποτίδαια (Κασσάνδρεια) στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης (αρ. ευρετ. 1307)· βλ. Χ. Μακαρόνα, *AE* 1938, σ. 529-530, σημ. 3. D.M. Robinson, *TAPhA* 69(1938) 63. 70(1939) 62 (όπου διόρθωση): [...]ιαν[ῶ] Σεκο[ύ]νδ[ω] | ἀρχισυναγωγ[ω] / οί συνήθεις.
95. Σ ε ο υ ῆ ρ ο ς Σ ώ σ α ν δ ρ ο ς
σύζυγος της Ολυμπιάδος (πιο πάνω, αρ. 78) και πατέρας της Αυρηλίας (πιο πάνω, αρ.15). Σε επιγραφή από τον Άγιο Μάμαντα (βλ. πιο πάνω, αρ. 15).
96. S e v e r u s
γιος του Lucius, από τη φυλή Romilia, quaestor και duovir. Σε λατινική επιγραφή (1ου μ.Χ. αι.) της Νέας Ποτίδαιας (Κασσάνδρεια)

χαραγμένη στην πίσω όψη αρχαίας στήλης (4ου π.Χ. αι.) που εικονίζει τον Απόλλωνα· βλ. D. M. Robinson, *TAPhA* 69 (1938) 66, αρ. 19. A. Merlin - J. Gagé, *RA* 16 (1940) 251, αρ. 174 (πρβ. Δ. Κανατσούλη, *Μακεδονική προσωπογραφία*, αρ. 1255). M. Šašel-Kos, *Inscriptiones Latinae*, αρ. 223: [- - -] *L(ucii) f(ilio) Rom(ilia tribu) Severo* | [- - -] *q(uaestori) P(ri)mo* | [- - et s(i)bi) f(aciendum) c(uravit).

97. Σ ευ ἤ ρ ο ς Ἰ έ ρ α κ ο ς Κ α σ σ α ν δ ρ ε ύ ς
ιεροσαλπικτής. Σε επιγραφή (του 253-260 μ.Χ.) της Θεσσαλονίκης· βλ. *IG X* 2,1, αρ. 262: - - - - | - - - *ΝΑΙΛΙΩΝ. Α...ντείνω ῥούφω καὶ Μ. Ποπειλίω Πι- - - - | [- - - ω]ν καλανδῶν Ὀκτοβρίων ἀγῶν ἐπετελέσθη ἐπιτάφιος ὁ θεματικός - - - - | [- - ἐνι]ανσίους Γ' Οὐβίου Λεπίδου Ἀχιλλέωϋς μετὰ θυσίας ταύρου καὶ μετὰ θυ[σίας---] | [----] *WB* β' ἐπὶ βωμοὺς β' ὑπὸ ἱεροσαλπικτὴν Σευῆρον Ἰέρακος Κασσανδρέα *T- - - - | [- - - -]χειον καὶ ἱεροκήρυκα Κ. Καικίλιον Κάλλιστον οἱ ἀγωνισάμενοι...* (ακολουθεῖ ο κατάλογος των αγωνιστῶν). Πιθανῶς εἶναι ὁ ἴδιος ἱεροσαλπικτὴς Σευῆρος που μνημονεύεται με τὴ γυναίκα του Ολυμπιάδα σε επιγραφή ἀπὸ τον Ἅγιο Μάμαντα (βλ. πιο πάνω, αρ. 16).*
98. Φ ε [ι] λ ο υ μ έ ν η
μητέρα της Απρουσίας (βλ. πιο πάνω, αρ. 11). Σε επιγραφή ἀπὸ τὴν Κασσάνδρα (Βάλτα).
99. Φ ί λ η τ ο ς Μ ά ρ κ ι ο ς
πατέρας του Πλοκάμου (βλ. πιο πάνω, αρ. 86). Σε επιγραφή (1ου-2ου μ.Χ. αι.) τῆς Νέας Ποτίδαιας (Κασσανδρείας).
100. Φ λ α β ε ί α (sic) Ν ι κ η σ ώ
αδελφή τῆς Μαρκίας Σεκούνδας καὶ του Νείκωνος (βλ. πιο πάνω, αρ. 70,76). Σε επιγραφή (2ου μ.Χ. αι.) τῆς Νέας Ποτίδαιας (βλ. πιο πάνω, αρ. 70).
101. [- - -]ε λ ε ρ ί ω ν
Σε επιγραφή (2ου-3ου μ.Χ. αι.) ἀπὸ τὴν Κασσάνδρα (βλ. πιο πάνω, αρ. 30).
102. [- - -]ε ρ ί ω ν
Σε επιγραφή (3ου μ.Χ. αι.) ἀπὸ τὴ Φούρκα (βλ. πιο πάνω, αρ. 45).
103. [- - -]ι α ν ό ς
απελεύθερος. Σε επιγραφή ἀπὸ τὰ Νέα Σύλατα (Καρδία)· βλ. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique», 296, αρ. 24. *SEG XXIX*, 1979, αρ. 599: [- - -]ιανός καὶ [- - -] | [- - -]ω (ΑΣΚΑΓ [- - -] | [- - τόν] πά-
τρω[να- -]).

104. [- -] ι ρ α
 σύζυγος του Γέμελλου (βλ. πιο πάνω, αρ. 30). Σε επιγραφή (2ου-3ου μ.Χ. αι.) από τη σημ. Κασσάνδρα (Βάλτα) (βλ. πιο πάνω, αρ. 30).
105. [- - - -] Ν Κ Α [- -] Ο Υ
 αδελφός του Γάιου (βλ. πιο πάνω, αρ. 21). Σε επιγραφή από τα Νέα Σύλατα (Καρδία).
106. [- -] Ο. Ρ. Μ [...]
 Σε επιγραφή της Νέας Ποτίδαιας (Κασσάνδρειας)· βλ. D. Feissel - M. Sève, «La Chalcidique», 303, αρ. 41: [- - -]Ο. Ρ. Μ. | [. . .]ΝΤ [. . .]
107. Ο [. . .] C Λ Ι
 αδελφός του [Κ]ουίντου Ουαλε[ρίου] Κουτιουλη (πιο πάνω, αρ. 81). Σε επιγραφή της 'Αφυτης.
108. [- - - - -] Μ (α ρ c i) f (i l i u s)
 patronus του απελεύθερου [- - -] Capito (βλ. πιο πάνω, αρ. 50). Σε επιγραφή από τη σημ. Νικήτη.

VII. ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Η κοινωνική δομή της Κασσάνδρειας δεν διέφερε από εκείνη των άλλων ρωμαϊκών αποικιών της Μακεδονίας. Έτσι, στην Κασσανδρεωτική προσωπογραφία επισημαίνει κανείς την ύπαρξη μιας αποικιακής αριστοκρατίας, στην οποία ανήκουν, κατά κύριο λόγο, οι διάφοροι αξιωματούχοι (duoviri, aediles, quaestores, decuriones) που αναφέρονται στις επιγραφές της Κασσάνδρειας¹. Όπως μπορεί να συμπεράνει κανείς από τη λειτουργία του ελληνικού γυμνασίου στην αποικία² -που δείχνει την επιβίωση του θεσμού της εφηβείας - υπήρχε, πλάι στη ρωμαϊκή αριστοκρατία, μια ντόπια (ελληνική) αριστοκρατία, της οποίας τα παιδιά συμφοιτούσαν στο γυμνάσιο με παιδιά της ρωμαϊκής αριστοκρατίας. Αρχικά η ντόπια αριστοκρατία θα ήταν αρκετά υποβαθμισμένη λόγω του αποκλεισμού της από τα ανώτερα αξιώματα της δημοτικής διοίκησης. Με την πάροδο όμως του χρόνου και ιδιαίτερα από τον 3ο μ.Χ. αιώνα οι Έλληνες διεισδύουν στη δημοτική διοίκηση· έτσι διαμορφώνεται πια μια μικτή αριστοκρατία και γενικότερα μια μικτή αποικιακή κοινωνία, που διακρίνεται σε *honestiores* και *humiliores*.

Από επιγραφή, η οποία μνημονεύει το θεσμό του *libertus*³, επισημαίνεται επίσης στην αποικία η παρουσία απελεύθερων. Αρκετούς εξάλλου από αυτούς μπορούμε να αναγνωρίσουμε ανάμεσα στα πρόσωπα που φέρουν είτε χαρακτηριστικά ονόματα απελεύθερων (όπως π.χ. Παράμονος)⁴ είτε ονόματα με

1. Βλ. πιο πάνω: Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 10, 24, 82.

2. Βλ. πιο κάτω, σ. 427.

3. Βλ. πιο πάνω: Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 50.

4. 'Ο.π., αρ. 19.

την κατάληξη -ανός (π.χ. Αιλιανός, Διδιανός, Μαρκιανός), η οποία συχνά προδίνει δουλική καταγωγή¹. Από τους απελεύθερους προέρχονταν συνήθως οι *augustales* (Αύγουστάλαι), που μνημονεύονται σε επιγραφή της Μένδης² και οι οποίοι αποτελούσαν στις ρωμαϊκές αποικίες μια μεσαία κοινωνική τάξη ανάμεσα στον *ordo decurionum* και την *plebs*.

Ευρεία εξάλλου διάδοση θα πρέπει να είχε στην Κασσάνδρεια ο κοινωνικός θεσμός της δουλείας, αφού η οικονομική οργάνωση της αποικίας βασιζόταν κυρίως στην αγροτική οικονομία, η οποία ευνοούσε τη δουλοκτησία για την εξασφάλιση εργατικών χεριών. Την παρουσία δούλων στην κασσανδρεωτική κοινωνία μαρτυρούν οι απελεύθεροι, που είδαμε πιο πάνω, καθώς και επιγραφή που μνημονεύει κάποια δούλη (θρεπτή)³. Αρκετούς επίσης δούλους θα πρέπει να υπολογίσουμε ανάμεσα στα πρόσωπα, τα οποία είτε φέρουν χαρακτηριστικά ονόματα δούλων (όπως π.χ. Ζωίλος, Ευφρόσυνος, Πίστη, Σώσανδρος)⁴ είτε αναφέρονται στις επιγραφές μόνο με το ατομικό όνομά τους, χωρίς δηλ. πατρωνυμικό. Τη συντριπτική πλειοψηφία των δούλων - τουλάχιστον της υπαίθρου - την αποτελούσαν οι Θράκες, οι οποίοι κατοικούσαν κυρίως στο *territorium* και βρίσκονταν σε χειρότερη απ' όλους κοινωνική μοίρα· ενώ στο αστικό κέντρο της αποικίας θα υπήρχαν και δούλοι ελληνικής καταγωγής, όπως δείχνει το *cognomen Macedo*, που φέρει ο *libertus* ενός Ρωμαίου αξιωματούχου της αποικίας⁵.

Η μικτή κοινωνία της Κασσάνδρειας, που είδαμε πιο πάνω, ήταν αποτέλεσμα της μακρόχρονης ελληνοθρακορωμαϊκής συμβίωσης και της φυλετικής ανάμιξης, στην οποία οδήγησε το κοινωνικό φαινόμενο των μικτών γάμων ανάμεσα σε Ρωμαίους αποίκους και *peregrinos* (Θράκες και κυρίως Έλληνες) της ντόπιας αριστοκρατίας. Τέτοιοι μικτοί γάμοι θα ήταν πιο συχνοί, κατά την πρώιμη ιστορία της αποικίας, ανάμεσα σε Έλληνες και Θράκες· αργότερα όμως επεκτάθηκαν ανάμεσα στους Έλληνες και τους Ρωμαίους αποίκους και γενικεύτηκαν κατά τον 3ο μ.Χ. αιώνα, δηλ. μετά την έκδοση της *constitutio Antoniniana*, οπότε έπαψαν πια να υπάρχουν νομικά κωλύματα γύρω από το *conubium*. Η επιγραφική της Κασσάνδρειας μας διέσωσε δυστυχώς ένα

1. I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965, σ. 34.

2. Βλ. Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 12.

3. Βλ. Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 16. - Για τον όρο *θρεπτός(-ή)* βλ. A. Cameron, «*Θρεπτός and related terms in the inscriptions of Asia Minor*», *Anatolian Studies presented to William Hepburn*, Manchester 1939, σ. 27-62. Ο όρος απαντά και σε άλλες επιγραφές της Μακεδονίας· βλ. Μ. Δήμετσ, *Η Μακεδονία εν λίθοις φθεγγόμενοις και μνημείοις σωζόμενοις*, Αθήναι 1896, αρ. 19, 126, 386. Γ. Οικονόμου, *Επιγραφαί της Μακεδονίας*, 1915, σ. 27, αρ. 47. *SEG XII*, αρ. 323.

4. Βλ. S. Copalle, *De servorum graecorum nominis*, Marpurgi Cattorum 1908, σ. 4,22, 51.

5. Βλ. πιο πάνω: Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 66.

μόνο παράδειγμα μικτού γάμου· πρόκειται για το γάμο της Ρωμαίας Ελπίδίας Μάγνας με τον peregrinum Διδιανό Πρείσκο¹.

Μπορούμε ωστόσο να αναγνωρίσουμε στην Κασσανδρεωτική προσωπογραφία απογόνους από τέτοιους μικτούς γάμους μελετώντας τα πρόσωπα που φέρουν μικτά ζευγάρια ονομάτων (ελληνικά και ρωμαϊκά). Βέβαια η αναγνώριση τέτοιων απογόνων δεν είναι εύκολη, λόγω της ανάμιξης του ελληνικού ονοματολογικού τύπου και του συστήματος ονοματοδοσίας με το ρωμαϊκό. Θα πρέπει όμως να θεωρηθεί ως αρκετά ασφαλές κριτήριο αναγνώρισής τους η παρουσία ρωμαϊκών ονομάτων γένους-κι όχι των praenomina και cognomina. Φυσικά και στην περίπτωση αυτή είναι δύσκολο πάλι να διακριθούν οι απόγονοι μικτών γάμων από τους απογόνους Ελλήνων που πολιτογραφήθηκαν Ρωμαίοι πολίτες. Ωστόσο, αν αποκλείσουμε τα πρόσωπα που φέρουν τα gentilicia πιθανών γνωστών χορηγών της civitas Romana (δηλ. gentilicia αυτοκρατόρων ή Ρωμαίων διοικητών της επαρχίας Μακεδονίας), τότε μπορούμε να αναγνωρίσουμε τους απογόνους μικτών γάμων με μεγαλύτερη βεβαιότητα. Το κριτήριο αυτό ισχύει φυσικά για μικτούς γάμους ανάμεσα σε Ρωμαίους αποίκους και ντόπιες γυναίκες· γιατί σε αντίθετη περίπτωση, δηλ. σε μικτούς γάμους ανάμεσα σε Ρωμαίες και άντρες της ντόπιας αριστοκρατίας, συχνά οι απόγονοι δεν κληρονομούσαν το gentilicium της μητέρας τους (πρβ. την περίπτωση του γάμου της Ελπίδίας Μάγνας).

Με βάση λοιπόν τα παραπάνω κριτήρια, αναγνωρίζει κανείς στην Κασσανδρεωτική προσωπογραφία τους εξής απογόνους από μικτούς γάμους: Antonia Epigone, Κορνηφικία Τυραννίς, Μ. Ερέννιος Ορεστίνος, Βαίβιος Αντώνιος (:δύο gentilicia) και Φίλητος Μάρκιος². Στις τρεις πρώτες περιπτώσεις, όπου το gentilicium είναι στην κανονική του θέση, έχουμε πιθανώς απογόνους από νόμιμους μικτούς γάμους (matrimonium iustum), δηλ. γάμους Ρωμαίων με peregrinas που είχαν το jus conubii· ενώ στις δυο τελευταίες περιπτώσεις πρόκειται πιθανώς για απογόνους από matrimonium iniustum.

VIII. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις, η ρωμαϊκή αποικία της Κασσάνδρειας, όπως εξάλλου και οι άλλες ρωμαϊκές αποικίες της Μακεδονίας, είχε πολιτικοστρατιωτικό και κυρίως αγροτικό χαρακτήρα· δηλαδή η ίδρυσή της αποσκοπούσε από τη μια μεριά σε στρατηγικά οφέλη και από την άλλη μεριά στην οικονομική αποκατάσταση απομάχων του ρωμαϊκού στρατού και Ιταλών ακτημόνων με τη διανομή κλήρων σε αυτούς. Το στρατιωτικό της χαρακτήρα προδίνει η σπουδαία στρατηγική θέση της, χάρη στην οποία έλεγχε θαλάσσιους

1. 'Ο.π., αρ. 31, 33, 37.

2. 'Ο.π., αρ. 4, 25, 39, 58, 99.

δρόμους εξαιρετικής σημασίας. Τον αγροτικό της πάλι χαρακτήρα μαρτυρούν: 1) η σημαντική έκταση της αγροτικής περιοχής της (*territorium*), που περιέλαβε μέσα στα όριά της αρκετούς μικρούς αλλά εύφορους κάμπους¹. 2) η αύξηση του αριθμού των οικισμών στην αγροτική της περιοχή κατά τη ρωμαϊκή εποχή. 3) η επισήμανση αγροτικών επαύλεων. 4) η διασπορά των Ρωμαίων αποίκων ως τις εσχατιές της επικράτειάς της².

Ο κυριότερος κλάδος της αγροτικής οικονομίας της ήταν η μελισσοκομία, όπως δείχνει το χαρακτηριστικό επίθετο *μελισσόβοτος* που αποδίνει στη χερσόνησο της Παλλήνης ο Διονύσιος ο Περιηγητής (2ο μ.Χ. αι.)³. Αυτό το επιβεβαιώνουν επιπλέον και τα χλωριδικά στοιχεία της σύγχρονης φυτογεωγραφικής έρευνας, τα οποία δείχνουν την πλούσια θαμνώδη βλάστηση της Χαλκιδικής και ιδιαίτερα τη βλάστηση του θάμνου *ερείκη* (*erica*)⁴, που η πλούσια ανθοφορία του (δυο φορές το χρόνο) εξηγεί την ιδιαίτερη ανάπτυξη της μελισσοκομίας. Εξάλλου, ας σημειωθεί ότι και σήμερα ακόμη ο νομός Χαλκιδικής έρχεται πρώτος στην παραγωγή μελιού και κεριού.

Δεύτερος κλάδος της αγροτικής οικονομίας, που θα πρέπει να γνώρισε ιδιαίτερη ανάπτυξη, ήταν η αμπελοκαλλιέργεια. Από φιλολογικές μαρτυρίες μας είναι γνωστό το περίφημο κρασί της αρχαίας Μένδης⁵, το οποίο εξαγόταν, όπως δείχνουν σφραγίσματα αμφορέων, ως τον Εύξεινο Πόντο. Βέβαια δεν έχουμε πληροφορίες για την τύχη του κατά τη ρωμαϊκή εποχή· ωστόσο, κι αν ακόμη έχασε την προηγούμενη φήμη του, δεν υπήρχε λόγος να σταματήσει η παραγωγή του. Εκτός από την περιοχή της Μένδης, η αμπελοκαλλιέργεια θα είχε αναπτυχθεί, όπως δείχνει η μορφολογία του εδάφους (χαμηλά υψώματα), και στο υπόλοιπο *territorium* της Κασσάνδρειας και ιδιαίτερα στο ΒΔ τμήμα του.

Οι κλιματικές συνθήκες και τα εδαφομορφολογικά στοιχεία (μικρές εύφορες πεδιάδες, παραλιακές εκτάσεις με χαμηλά υψώματα, ημιορεινά εδάφη με λειμώνες) του *territorium* της Κασσάνδρειας ευνοούσαν την ανάπτυξη τριών ακόμη κλάδων της αγροτικής οικονομίας: της ελαιοκαλλιέργειας, της καλλιέργειας δημητριακών και της κτηνοτροφίας (εκτροφής προβατοειδών)⁶. Οι

1. Ο Διόδωρος, αναφερόμενος στη χώρα της ελληνιστικής Κασσάνδρειας, που ταυτίζεται σχεδόν, όπως είδαμε πιο πάνω, με το *territorium* της ομώνυμης ρωμαϊκής αποικίας, τη χαρακτηρίζει ως *άγαθήν*. Διόδ. XIX,52: *Πολλῆς δὲ χώρας...καὶ ταύτης ἀγαθῆς...* Βλ. κυρίως όμως *Li*ν. XLIV, 10: *...finium is ager Cassandrensiū erat, longe fertilissimus omnis orae....*

2. Βλ. Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 108.

3. Διον. Περιηγ., 327-329: *Ἐνθα μελισσοβότοιο κατὰ σκοπιᾶς Παλλήνης...*

4. Βλ. J. Politis, «Contribution à l'étude de la flore de la Chalcidique», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, 1953, σ. 1-97.

5. Αθην., *Δειπνοσ.*, I, 29.

6. Πρβ. το Διόδωρο (XII, 47), ο οποίος κάνει λόγο για σιτάρι στην αγροτική περιοχή της Σπαρτώλου: *...Οὗτοι δὲ παραγεννηθέντες εἰς Σπαρτώλον τῆς Βοττικῆς ἔτεμον τὴν χώραν,*

ακτές πάλι - ιδιαίτερα αυτές που βρίσκονταν προς το Θερμαϊκό κόλπο - ήταν από την αρχαιότητα πλούσιες σε αλιεύματα, ώστε η αλιεία θα απασχολούσε ένα αξιόλογο μέρος του πληθυσμού των παραλιακών οικισμών. Τέλος, τα βουνά που όριζαν τα βόρεια όρια του *territorium*, καθώς και η βουνοσειρά στη χερσόνησο της Παλλήνης, πρόσφεραν αξιόλογες ποσότητες από την περιφνή οικοδομήσιμη και ναυπηγήσιμη ξυλεία της Χαλκιδικής¹.

Όσο για τη δευτερογενή και τριτογενή οικονομία της Κασσάνδρειας, η πληροφόρησή μας, μέχρι στιγμής τουλάχιστον, είναι σχεδόν τελείως ελλιπής. Έτσι, δεν ξέρουμε αν οι Ρωμαίοι άποικοι είχαν εκμεταλλευτεί τα μεταλλεύματα σιδήρου, που υπάρχουν στη βουνοπλαγιά βόρεια από την Όλυνθο (μεταλλεία Πεταλιδάς). Είναι πιθανό όμως ότι εκμεταλλεύτηκαν, εκτός από το μάρμαρο του «Κατσικά» (βλ. πιο πάνω, σ. 365), και το κόκκινο μάρμαρο, που υπήρχε στην Παλλήνη², γιατί σε τέτοιο μάρμαρο φαίνεται πως είναι χαραγμένη λατινική επιγραφή εντοιχισμένη σήμερα στο ξωκλήσι των Ταξιάρχων, κοντά στη Νέα Ποτίδαια. Επίσης είναι πολύ πιθανό ότι από τα αργιλωρυχεία, που ίχνη τους εντοπίσαμε βορειότερα από την Όλυνθο, προμηθεύονταν την πρώτη ύλη για τη λειτουργία των κεραμοποιείων, των οποίων την ύπαρξη συμπεραίνουμε από την κεραμίδα με το σφράγισμα Κ (=Κασσάνδρεια) που βρήκαμε. Σχετικά πάλι με το εμπόριο, τα μόνα είδη που θα μπορούσαν να αποτελέσουν, λόγω της υπερπαραγωγής τους, αντικείμενο εξαγωγικού εμπορίου ήταν το μέλι, το κερύ και το κρασί. Επίσης η παρουσία Ολύνθιων δούλων και απελεύθερων σε επιγραφές της Ιταλίας³ προσφέρει μια ισχυρή ένδειξη για τη διεξαγωγή δουλεμπορίου· η ενδοχώρα της Χαλκιδικής, όπου υπήρχε θρακικός πληθυσμός, αποτελούσε αναμφισβήτητη πηγή δουλεμπορίου⁴.

Τελείως ελλιπής είναι η πληροφόρησή μας και για τις επαγγελματικές ασχολίες του αστικού πληθυσμού της Κασσάνδρειας. Οι επιγραφές μνημονεύ-

και σίτον ἐν γλόη διέφθειραν... Επίσης ενδεικτική για την καλλιέργεια των δημητριακών είναι η λατρεία της Δήμητρας, που μαρτυρείται, κατά την προρωμαϊκή εποχή, στη Σπάρτωλο και την Ποτίδαια· βλ. W. Baege, *De Macedoniae sacris*, Hale 1913, σ. 107.

1. Τριάντα περίπου χρόνια πριν από τη ρωμαϊκή κατάκτηση, στην Κασσάνδρεια λειτουργούσαν ναυπηγεία και αποθήκες ναυπηγήσιμης ξυλείας (*Liv.* XXVIII, 8).

2. Διον. Περιηγ., 328-329: ...κατὰ σκοπιῶς Παλλήνης φύεται ἀστέριος καλὸς λίθος οἷά τις ἀστὴρ μαρμαίρων, λυχνὶς τε πυρὸς φλογὶ πάμπαν ὁμοίη. Πρβ. Ευσταθ., *Σχολ. εἰς Διον. Περιηγ.*: ...περὶ ἣν φύεται φησὶν ἀστέριος, καλὸς λίθος μαρμαίρων οἷά τις ἀστὴρ καὶ λυχνὶς πυρὸς φλογὶ πάμπαν ὁμοία διὸ καὶ λυχνίτης ὁ λίθος λέγεται οἱ δὲ καὶ σεληνίτην καλοῦσι τὸν τοιοῦτον λίθον, ἐπειδὴ συμπαθῶς, φασίν, ἔχει πρὸς τὴν σελήνην.

3. Βλ. Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 55, 80, 84.

4. Γενικά για τη Θράκη ως πηγή δουλεμπορίου πρβ. Δ. Σαμσάρη, *Ο εξελληνισμός της Θράκης*, σ. 95-96.

ουν μόνο δυο επαγγελματικά σωματεία¹: ένα κολλήγιον θεοῦ "Ηρωος², και μια συνήθεια (στην επιγραφή αναφέρονται οί συνήθεις)³. Επειδή όμως οι τεχνικοί αυτοί όροι έχουν πολλαπλές χρήσεις στην επιγραφική της Μακεδονίας⁴, δεν είναι δυνατό να αναγνωρίσουμε τις ασχολίες των μελών των δυο αυτών σωματείων της Κασσάνδρειας. Ενδιαφέρουσα ωστόσο είναι η πληροφορία που αντλούμε από την επιγραφή σχετικά με την οργάνωση του πρώτου σωματείου, ότι δηλ. αυτό το διεύθυνε (ως πρόεδρος) ο ἀρχισυνάγωγος⁵.

Δημόσια οικονομία. Άμεσες ειδήσεις για τα δημόσια οικονομικά της Κασσάνδρειας δε μας δέσσωσαν οι πηγές. Η μαρτυρία όμως των θεσμών του aedilis⁶ (=αγορανόμου) και του quaestor⁷ (=ταμία), που ήταν ανώτεροι οικονομικοί άρχοντες στις αποικίες, δεν αφήνει καμιά αμφιβολία ότι η οργάνωση των οικονομικών της θα ήταν παρόμοια με εκείνη των άλλων ρωμαϊκών αποικιών. Το ίδιο συνέβαινε με τα δημόσια έσοδα και έξοδά της και με την οικονομική διαχείρισή τους. Έτσι, από επιγραφή της Μένδης πληροφορούμαστε ότι για ένα funus publicum η τοπική βουλή (decuriones) ήταν εκείνη που ενέκρινε («κατά τὸ δόγμα» της βουλῆς=decreto decurionum) τη διάθεση ενός ποσού 75 δηναρίων μέσω των augustales⁸. Όσο για τα έσοδα πάλι της αποικίας, θα πρέπει να υπολογίσει κανείς, εκτός από τους φόρους και τα ελλιμενικά τέλη, τις εισπράξεις από τα πορθμεία, καθώς και τους τελωνειακούς δασμούς, οι οποίοι θα επιβάλλονταν στα πλοία που διακινούνταν μέσω της διώρυγας της.

Τέλος, όσον αφορά τη νομισματοκοπία της Κασσάνδρειας, πέρα από την πρώτη σειρά νομισμάτων της, που κόπηκε με την ευκαιρία της ίδρυσης της ρωμαϊκής αποικίας (43 π.Χ.)⁹, δεν μας είναι γνωστές άλλες σειρές από την πρώιμη ιστορία της. Από τα σημερινά ωστόσο νομισματικά δεδομένα φαίνεται ότι η αποικία έκοβε χάλκινα νομίσματα με λατινικές επιγραφές από την εποχή του

1. Για τα σωματεία αυτά στη Μακεδονία βλ. Δ. Κανατσούλη, ό.π., σ. 269 κ.ε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

2. Βλ. Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 1, όπου παραθέτουμε το κείμενο της επιγραφής. - Στη ρωμαϊκή αποικία των Φιλίππων μας είναι γνωστός ένας λατρευτικός σύλλογος της ίδιας θεότητας (ποσιασται "Ηρωος]) του 2ου-3ου μ.Χ. αιώνα, βλ. BCH 60 (1936) 337 κ.ε. [= RA 10 (1937) 340, αρ. 51].

3. Βλ. Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 94, όπου το κείμενο της επιγραφής.

4. Βλ. Δ. Κανατσούλη, ό.π., σ. 269-270.

5. Ο θεσμός αυτός αναφέρεται και σε επιγραφές του Δίου (ΠΑΕ 1930, σ. 50) και της Θεσσαλονίκης (IG X 2, 1, αρ. 289).

6. Βλ. Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 82.

7. Ό.π., αρ. 96.

8. Ό.π., αρ. 12, όπου και το κείμενο της επιγραφής.

9. Βλ. H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands, III 2. Macedonia und Paeonia*, Berlin 1935, σ. 52 και εικ. 1,10.

Κλαυδίου ως τα χρόνια του Φιλίππου του Άραβα (244-249 μ.Χ.)¹. Τα αυτοκρατορικά αυτά νομίσματά της στον εμπροσθότυπό τους αναγράφουν το όνομα και τους τίτλους του αντίστοιχου αυτοκράτορα (π.χ. του Κλαύδιου: TICLACAESAR AVGGERMPTTRPPP, του Βεσπασιανού: IMPCAES. VESPASIANAVG κλπ.) και εικονίζουν δαφνοστεφανωμένο κεφάλι του. Στον οπισθότυπό τους πάλι αναγράφουν το όνομα της αποικίας (*col(onia) Iul(ia) Aug(usta) Cassandrens(is)*) με διάφορες συντμήσεις και συνήθως εικονίζουν κεφάλι του Άμμωνα Δία ή πιο σπάνια του Ποσειδώνα.

IX. ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ - ΘΕΣΜΟΙ

Ελάχιστες είναι οι πληροφορίες μας για τη διοικητική οργάνωση της ρωμαϊκής αποικίας της Κασσάνδρειας, δηλ. για τους θεσμούς των διαφόρων δημοτικών αρχόντων και υπαλλήλων, γιατί μερικοί μόνο από τους θεσμούς αυτούς μαρτυρούνται στις επιγραφές της. Εφόσον όμως η διοικητική οργάνωση των ρωμαϊκών αποικιών ήταν τυπικά ομοιόμορφη, μπορεί κανείς εύκολα να σχηματίσει μια σαφή εικόνα στηριζόμενος σε σχετικές επιγραφικές μαρτυρίες που έχουμε από τις άλλες ρωμαϊκές αποικίες της Μακεδονίας².

Πάντως, σε επιγραφές της Κασσάνδρειας μαρτυρούνται οι τρεις γνωστοί ανώτατοι άρχοντες (*magistratus*) των ρωμαϊκών αποικιών, δηλ. οι *duoviri j(ure) d(icundo)*, οι *aediles* και οι *quaestores*³. Συγκεκριμένα σε επιγραφές αναφέρονται: ο *Ap(.).ri[. . .]*⁴, που είχε χρηματίσει *duo vir*, ο *[- - -] Severus*⁵, *q(uaestor)* και *duo vir*, και ο *M. Valerius Ruga*⁶, *aed(ilis)*, *q(uaestor)* και *duo vir*.

Από το *cursus honorum* των δυο τελευταίων αρχόντων επιβεβαιώνεται για άλλη μια φορά το γεγονός ότι, για να καταλάβει κανείς στην αποικία το ανώτατο δημοτικό αξίωμα του *duo vir*, έπρεπε: 1) να έχει απαραίτητα την *civitas Romana* - είτε από καταγωγή είτε από παραχώρηση· 2) να έχει αποκτήσει προηγουμένως ένα από τα κατώτερα αξιώματα (*decurio*, *flamen* κλπ.) και κυρίως την *aedilitas* ή την *quaestura* ή και τα δυο αυτά αξιώματα. Η περίπτωση όμως του *Ap(.).ri[...]* δείχνει ότι υπήρχαν και εξαιρέσεις στον παραπάνω κανόνα· δηλαδή μπορούσε κανείς να αποκτήσει απευθείας το αξίωμα του *duumviratus*. Αν και έχουμε παρόμοια παραδείγματα *cursus honorum* κι

1. B. V. Head - I. Σβορώνου, *Ιστορία των νομισμάτων*, I, σ. 279. H. Gaebler, *ό.π.*, σ. 52 κ.ε., αρ. 1-18. B. V. Head, *Catalogue of Greek Coins (in the British Museum): Macedonia*, Bologna 1963 (αναστ. έκδοση), σ. 65-66.

2. Πρβ. π.χ. Δ. Κανατσούλη, «Η μακεδονική πόλις», *Μακεδονικά* 6 (1964/65) 29 κ.ε.

3. Βλ. γι' αυτούς Δ. Κανατσούλη, *ό.π.*, σ. 36 κ.ε.

4. Βλ. Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 10.

5. 'Ο. π., αρ. 96.

6. 'Ο. π., αρ. 82.

από άλλες ρωμαϊκές αποικίες (π.χ. Φιλίππων)¹, δε μας είναι όμως γνωστό σε ποιές περιπτώσεις είχαμε τέτοιες αποκλίσεις από τον κανόνα της δημοτικής ιεραρχίας.

Επίσης, στην επιγραφική της Κασσάνδρειας μαρτυρούνται δυο decuriones (βουλευτές): ο Q(uintus) Baebius Thorianus² και ο Λ. Βαίβιος³. Ο δεύτερος μάλιστα από αυτούς, ο οποίος χρησιμοποιεί την ελληνική γλώσσα, είχε διατελέσει, όπως μαθαίνουμε από την επιγραφή, δυο φορές βουλευτής (βουλευτής δίς). Από επιγραφή πάλι της Μένδης⁴ έχουμε μια έμμεση μαρτυρία για την τοπική βουλή (curia, ordo decurionum) της αποικίας. Συγκεκριμένα η επιγραφή μνημονεύει την κηδεία ενός προσώπου (του Ασυνκρίτου), που είχε γίνει με δημόσια δαπάνη (funus publicum) κατά τὸ δόγμα (εννοείται της βουλής της αποικίας).

Τέλος, η λειτουργία του γυμνασίου της Κασσάνδρειας, που μαρτυρείται σε επιγραφή της αυτοκρατορικής περιόδου⁵, συνεπαγόταν την ύπαρξη των ελληνικών θεσμών του γυμνασίου, του εφήβαρχου και των επιμελητών των εφήβων, που ήταν, όπως ξέρουμε από άλλες πόλεις, άρχοντες του γυμνασίου⁶. Ίσως μάλιστα ο Α. Κορνιφίκιος Ταραντίνος, που είχε επισκευάσει, σύμφωνα με την επιγραφή, το γυμνάσιο, ήταν γυμνασάρχος· γιατί μας είναι γνωστό ότι οι γυμνασάρχοι ήταν πάντα πλούσιοι, μέλη της τοπικής αριστοκρατίας, που συχνά δαπανούσαν δικά τους χρήματα για διάφορες ανάγκες των γυμνασίων.

Χ. ΛΑΤΡΕΙΕΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ

Ρωμαϊκές λατρείες

Από τις ρωμαϊκές λατρείες η μοναδική που μαρτυρείται έμμεσα στη ρωμαϊκή αποικία της Κασσάνδρειας είναι η επίσημη λατρεία του αυτοκράτορα. Την ύπαρξή της μαρτυρεί ελληνική επιγραφή που βρέθηκε σ' ένα vicus της αποικίας, στη Μένδη. Στην επιγραφή μνημονεύονται οι Αύγουστάλοι (augustales), δηλ. οι ιερείς της αυτοκρατορολατρίας, οι οποίοι χρηματοδοτούν μια δημόσια ταφή (funus publicum), ύστερα από απόφαση των decuriones⁷.

Ο θεσμός των augustales μας είναι γνωστός από πολυάριθμα παραδείγματα, που σχεδόν όλα όμως μαρτυρούνται σε λατινικές επιγραφές. Σε ελάχιστες μόνο περιπτώσεις ο ρωμαϊκός αυτός θεσμός μνημονεύεται σε (ελληνικές) επιγραφές με τον ελληνικό τύπο Αύγουστάλιοι· ενώ ο τύπος Αύγουστάλοι της επιγραφής της Μένδης είναι το μοναδικό παράδειγμα στην ελληνική επιγραφική.

1. Βλ. Δ. Κανατσούλη, ό.π., σ. 38.

2. Βλ. Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 23.

3. Ό.π., αρ. 24.

4. Ό.π., αρ. 12.

5. Ό.π., αρ. 59.

6. Βλ. Δ. Κανατσούλη, «Η μακεδονική πόλις», *Μακεδονικά* 5 (1961/63) 51 χ.ε.

7. Βλ. Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 12, όπου και το κείμενο της επιγραφής.

Ο Ch. Avezou, κρίνοντας από άλλα παραδείγματα (Λαοδίκειας, Συρακουσών), υποστηρίζει ότι οι *Αύγουστάιοι* (*Αύγουστάλοι*) ήταν μάλλον στρατιωτικοί παρά δημοτικοί άρχοντες¹. Η μνεία όμως του δόγματος της βουλής στην επιγραφή μας δείχνει ότι αυτοί ήταν δημοτικοί μάλλον άρχοντες, οι οποίοι μάλιστα, όπως μας είναι γνωστό από τη ρωμαϊκή αποικία των Φιλίππων, εκλέγονταν από την τοπική βουλή (*curia*) μεταξύ των πλούσιων απελεύθερων².

Ελληνικές λατρείες

Άμμωνας Δίας. Η σπουδαιότερη λατρεία όχι μόνο στο *territorium* της ρωμαϊκής αποικίας της Κασσάνδρειας αλλά και σε ολόκληρη τη Χαλκιδική ήταν η λατρεία του Άμμωνα Δία, που το περίφημο ιερό και μαντείο του βρισκόταν κοντά στην Άφυτη³. Τα ερείπια του ιερού αυτού (το κρηπίδωμα και ο χώρος του βωμού), που είχε πανελλήνια ακτινοβολία, αποκαλύφθηκαν στο σημ. χωριό Καλλιθέα και συγκεκριμένα σε μια παραλιακή τοποθεσία - όπου σήμερα το ξενοδοχείο «Άμμων Ζεύς»⁴-, που φημίζεται από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας για την πλούσια βλάστηση και τα άφθονα νερά της⁵.

Νομίσματα των Αφυταίων, που εικονίζουν τον Άμμωνα Δία και χρονολογούνται μετά το 168 π.Χ.⁶, μαρτυρούν την ακμή του ιερού και μετά τη ρωμαϊκή κατάκτηση. Επισκευές πάλι του ιερού (κεράμωση με λακωνικές κεραμίδες, κατασκευή βωμού), που χρονολογούνται στο 1ο-2ο μ.Χ. αιώνα⁷, δείχνουν καθαρά ότι συνέχισε αυτό να ακμάζει και μετά την ίδρυση της ρωμαϊκής αποικίας της Κασσάνδρειας, όταν δηλ. η Άφυτις, είχε μεταβληθεί σε απλό *vicus* της αποικίας. Εξάλλου τη μεγάλη ακμή της λατρείας του Άμμωνα Δία μαρτυρούν και αποικιακά νομίσματα της Κασσάνδρειας (της εποχής του Κλαυδίου, του Βεσπασιανού και του Δομιτιανού), τα οποία στη μια όψη τους εικονίζουν κεφάλι του Άμμωνα Δία⁸.

Ποσειδώνας. Στην παραλιακή ζώνη της Χαλκιδικής ήταν φυσικό να έχει μεγάλη εξάπλωση η λατρεία του Ποσειδώνα. Πραγματικά η λατρεία του μαρτυρείται στο ακρωτήρι *Ποσίδηιο* (κοντά στα Στάγειρα) και στις τρεις χερσο-

1. Βλ. στου D. Feissel - M. Sève, ό.π., σ. 312, αρ. 60.

2. Βλ. Δ. Κανατσούλη, «Η μακεδονική πόλις», *Μακεδονικά* 6 (1964/65) 59-60, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

3. Πausan. III, 18,3. Πλοτού., *Λυσ.* 20.

4. *ΑΔ* 27 (1962), *Χρονικά*, Β², σ. 498.

5. Ξενοφ., *Ελλ.* V, 3,19.

6. Head-Σβορώνου, ό.π., σ. 276.

7. Βλ. Ε. Λεβεντοπούλου - Γιούρη, «Το Ιερόν του Άμμωνος Διός παρά την Άφυτιν», *ΑΑΑ* 4 (1971) 359-360. Πρβ. Φ. Πέτσα, *ΑΔ* 25 (1970), *Χρονικά*, Β², σ. 354-361.

8. Βλ. B. Head, *Catalogue*, 65, αρ. 3-6.

νήσους της, δηλ. στην Ακτή (΄Αθω), τη Σιθωνία και την Παλλήνη¹. Στην Παλλήνη που μας ενδιαφέρει εδώ ιδιαίτερα, ανάμνηση της λατρείας του διέσωσε το ακρωτήριο Ποσειδώνιο (σημ. Ποσειδί)² — κοντά στη Μένδη (σημ. Καλάνδρα)· όπως δείχνει μάλιστα η επιβίωση του τοπωνυμίου ως τις μέρες μας, θα πρέπει αυτή να είχε διατηρηθεί και κατά τη ρωμαϊκή εποχή.

Κέντρο όμως της λατρείας του Ποσειδώνα ήταν η Ποτίδαια (Κασσάνδρεια), η οποία σε αυτόν όφειλε και το όνομά της³. Στην πόλη αυτή υπήρχε λαμπρός ναός του Ποσειδώνα, που τα ερείπιά του (ρωμαϊκών χρόνων) έχουν αποκαλυφτεί περίπου δυο χιλιόμετρα νοτιότερα από τη Ν. Ποτίδαια -πλάι ακριβώς στη θάλασσα (στη δυτική ακτή της Παλλήνης)⁴, όπου θα βρισκόταν κάποια συνοικία της Κασσάνδρειας⁵. Τα ρωμαϊκά αυτά ερείπια, καθώς και αποικιακά νομίσματα της εποχής του Καρακάλλα, που εικονίζουν τον Ποσειδώνα, δείχνουν ότι η λατρεία του εξακολούθησε να κατέχει, ως το τέλος της ρωμαϊκής αρχαιότητας, κυρίαρχη θέση στη θρησκευτική ζωή των κατοίκων της Κασσάνδρειας - τόσο των ντόπιων όσο και των Ρωμαίων αποίκων.

Διόνυσος - Νύμφες. Εξίσου μεγάλη διάδοση είχε στη Χαλκιδική, που φημιζόταν για τους αμπελώνες και τα κρασιά της, η λατρεία του Διόνυσου (Βάχου). Φιλολογικές πηγές και παραστάσεις νομισμάτων μαρτυρούν τη λατρεία του, κατά την προρωμαϊκή εποχή, στη χερσόνησο της Ακτής (΄Ακανθο, Τορώνη) και κυρίως στην Παλλήνη (Κασσάνδρεια, Σκιώνη, ΄Αφυτη και Μένδη)⁶. Ιδιαίτερα προσφιλής θα ήταν η λατρεία του Διόνυσου στη Μένδη⁷, γνωστή για την οινοπαραγωγή της.

Στην ΄Αφυτη πάλι υπήρχε ιερό του Διόνυσου⁸ και των νυμφών, που τα ερείπιά του αποκαλύφθηκαν πολύ κοντά (νοτιοδυτικά) στο ιερό του ΄Αμμωνα Δία. Από το ιερό του ήρθε στο φως μια λίθινη σκάλα λαξευμένη στο βράχο, η οποία οδηγεί σε μια κοιλότητα⁹.

Τέλος, αυτοκρατορικά νομίσματα της Κασσάνδρειας με διονυσιακές παραστάσεις¹⁰ προσφέρουν ενδεικτικά στοιχεία για τη λατρεία του Διόνυσου στην αποικία.

1. Βλ. W. Baege, *ό.π.*, σ. 23-25.

2. Βλ. W. Baege, *ό.π.*, σ. 24.

3. Στην Ποτίδαια ο Ποσειδώνας έφερε, όπως και στην Κόρινθο, το επίθετο "Ίππιος" βλ. Baege, *ό.π.*, σ. 23.

4. Βλ. J. Alexander, *Potidaea*, σ. 7.

5. Πρβ. και τον Ηρόδοτο (VIII, 129), ο οποίος αναφέρει ότι ο αρχαίος ναός του Ποσειδώνα, που θα ήταν στην ίδια θέση με το ρωμαϊκό, βρισκόταν «έν τῷ προαστείῳ» της πόλης.

6. Βλ. W. Baege, *De Macedonum sacris*, σ. 100-103.

7. W. Baege, *ό.π.*, σ. 100-101.

8. Ξενοφ., *Ελλ.* V, 3,19.

9. Βλ. Ι. Παπάγγελου, *ό.π.*, σ. 94.

10. Βλ. W. Baege, *ό.π.*, σ. 15-16.

Απόλλων Καναστραίος. Στο ιερό του Διόνυσου λατρευόταν επίσης και ο Απόλλων Καναστραίος, ήταν δηλ. σύμμαχοι θεοί. Τη λατρεία του Απόλλωνα Καναστραίου μαρτυρεί αναθηματική επιγραφή (2ου μ.Χ. αι.) χαραγμένη στη βάση αγαλμάτιου του Απόλλωνα που βρέθηκε στην Άφυτη, στο χώρο του ιερού του Άμμωνα Δία¹. Το τοπωνυμικό επίθετο *Καναστραίος* δείχνει ότι το κέντρο λατρείας του θεού αυτού βρισκόταν στο ομώνυμο ακρωτήριο της Παλλήνης.

Ας σημειωθεί ότι, κατά την προρωμαϊκή εποχή, η λατρεία του Απόλλωνα είχε μεγάλη διάδοση στην περιοχή· ο θεός αυτός λατρευόταν στη Σπάρτωλο, την Όλυμπο, την Ποτίδαια και τη Σκιώνη².

Κάβειροι. Η λατρεία των Καβείρων μαρτυρείται από επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων, που βρέθηκε κοντά στην Κασσάνδρεια, στο σημ. χωριό Άγιος Μάμας: *Καβείρω και παιδί | Καβείρου Μ(ἄρκος) Έρέ(ννιος) | Όρεστεῖνος Όρεστεί(νου του) | ιεροφάντου νί(ός)*³. Η επιγραφή βρέθηκε σ' ένα χωράφι κοντά στην εκκλησία του χωριού. Στο ίδιο χωράφι είχαν βρεθεί επίσης, κατά την καλλιέργειά του, πελεκημένες πέτρες, μαρμάρινες πλάκες και κομμάτια από δωρικούς κίονες⁴, που δείχνουν την ύπαρξη εκεί ναού - αφιερωμένου πιθανώς στους Καβείρους (*Καβείριον*)⁵. Η επιγραφή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί αναφέρει το θεσμό του ιεροφάντη - εννοείται των Καβείριων μυστηρίων⁶ - και μας κάνει γνωστό το όνομα ενός τέτοιου ιεροφάντη (τον Μ. Ερέννιο Ορεστείνο), που ανήκε σε επιφανή οικογένεια της Κασσάνδρειας⁷.

Έρωτας. Ένδειξη για τη λατρεία του στην Άφυτη προσφέρει το μαρμάρينو κεφάλι Έρωτα (του β' μισού του 2ου μ.Χ. αι.), που βρέθηκε στο ιερό του Άμμωνα Δία⁸.

Θρακικές λατρείες

Με τον ελληνικό αποικισμό των παραλίων της Χαλκιδικής (7ο /6ο π.Χ. αιώνα) είχε αρχίσει η διάδοση των ελληνικών λατρειών και ο βαθμιαίος θρησκευτικός εξελληνισμός των Θρακών. Έτσι ώστε στα μέσα περίπου του 1ου π.Χ. αιώνα, που ιδρύθηκε η ρωμαϊκή αποικία της Κασσάνδρειας, ο θρη-

1. Βλ. Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 73, όπου το κείμενο της επιγραφής.

2. Βλ. W. Baege, ό.π., σ. 43-44.

3. Βλ. Μ. Δήμιτσα, *Η Μακεδονία*, σ. 630, αρ. 752. D. Feissel-M. Sève, ό.π., σ. 299, αρ. 33. *SEG XXIX*, 1979, αρ. 601. W. Baege, ό.π., σ. 180.

4. Μ. Δήμιτσα, ό.π. W. Baege, ό.π.

5. W. Baege, ό.π.

6. W. Baege, ό.π. - Εσφαλμένα ο Ch. Edson, «Macedonica III. Cultes of Thessalonica», *The Harvard Theological Review* 41 (1948)194, πιστεύει ότι πρόκειται για ιεροφάντη του «κοινού των Μακεδόνων».

7. Βλ. Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 39, όπου το γενεαλογικό δέντρο της οικογένειας.

8. Βλ. πιο πάνω, σ. 421, σημ. 7.

σκευτικός εξελληνισμός είχε ολοκληρωθεί και οι θρακικές λατρείες υποσκελίστηκαν από τις ελληνικές. Εξάιρεση αποτέλεσε μόνο η λατρεία του Θράκα ιππέα (ή 'Ηρωα), που είχε ευρεία διάδοση ανάμεσα στους Θράκες κατά την αυτοκρατορική περίοδο¹.

Τη λατρεία του θεού 'Ηρωα στη ρωμαϊκή αποικία της Κασσάνδρειας μαρτυρεί επιγραφή (2ου μ.Χ. αι.)², που αναφέρει κάποιο επαγγελματικό σωματείο (κολλήγιον), του οποίου τα μέλη (θρακικής πιθανώς καταγωγής) είχαν προστάτη τους το θρακικό αυτό θεό.

Λατρείες αγνώστων θεοτήτων

Σε επιτύμβιο επίγραμμα (αυτοκρατορικής εποχής), που βρίσκεται εντοιχισμένο στην εκκλησία της Παναγίας Φανερωμένης - κοντά στη Νέα Σχιώνη-, αναφέρεται ιερέας άγνωστης σε μας θεότητας· πρόκειται για τον Μ(άρκο) Ιούλιο Φήλικα³. Τη θέση πάλι ιερού άγνωστης θεότητας εντοπίσαμε σε απόσταση ενός μόνο χιλιομέτρου ανατολικά από το σημ. χωριό Ορμυλία, απέναντι ακριβώς από το ρωμαϊκό οικισμό που υπήρχε στη θέση «Καρά τούμπα». Το ιερό ήταν χτισμένο στην επίπεδη κορυφή του λόφου «Άγιος Γεώργιος», όπου βρίσκει κανείς πολυάριθμα όστρακα αγγείων και θραύσματα από κεραμίδες στέγης, που χρονολογούνται από την ελληνιστική ως τη βυζαντινή εποχή.

XI. ΣΥΝΕΠΕΙΔΕΣ ΤΟΥ ΡΩΜΑΪΚΟΥ ΑΠΟΙΚΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΜΒΙΩΣΗΣ ΤΩΝ ΡΩΜΑΙΩΝ ΑΠΟΙΚΩΝ ΜΕ ΤΟΝ ΝΤΟΠΙΟ ΠΛΗΘΥΣΜΟ

Με βάση το επιγραφικό υλικό που υπάρχει σήμερα στη διάθεση της έρευνας⁴ και ιδιαίτερα με βάση τα προσωπογραφικά και ανθρωπωνυμικά στοιχεία που προκύπτουν από τις επιγραφές, μπορεί κανείς να καταλήξει σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικά με τις συνέπειες του ρωμαϊκού αποικισμού και της ελληνοθρακορωμαϊκής συμβίωσης στη ρωμαϊκή αποικία της Κασσάνδρειας. Συγκεκριμένα μπορεί κανείς να σχηματίσει μια ιδέα για τα αποτελέσματα του ανταγωνισμού ανάμεσα στον ελληνικό και ρωμαϊκό πολιτισμό και ειδικότερα για τα φαινόμενα του εξελληνισμού και εκρωμαϊσμού.

Όσον αφορά λοιπόν τη γλωσσική κατάσταση στην αποικία, η συντριπτική πλειοψηφία των ελληνικών επιγραφών της Κασσάνδρειας δείχνει την πλήρη σχεδόν επικράτηση, κατά τον 3ο μ.Χ. αιώνα, της ελληνικής γλώσσας. Συγκεκριμένα από τις 58 συνολικά επιγραφές που έχουμε ως τώρα οι 47 (δηλ. το

1. Βλ. Δ. Σαμσάρη, *Ο εξελληνισμός της Θράκης*, σ. 219-220.

2. Βλ. Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 1, όπου και το κείμενο της επιγραφής.

3. Βλ. Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 51, όπου και το επίγραμμα.

4. Το υλικό βρίσκεται συγκεντρωμένο στην Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, βλ. πιο πάνω, σ. 369 κ.ε.

81%) είναι ελληνικές, οι δέκα (δηλ. το 17,2%) λατινικές και μόνο μία είναι δίγλωσση (λατινοελληνική). Αξιοσημείωτο είναι μάλιστα το γεγονός ότι όλες ανεξαιρέτα οι επιγραφές των Ελλήνων και Θρακών κατοίκων της αποικίας είναι γραμμένες στην ελληνική γλώσσα. Αυτό σημαίνει ότι: 1) ο ρωμαϊκός αποικισμός δεν επηρέασε καθόλου γλωσσικά τους Έλληνες κατοίκους της αποικίας, 2) το θρακικό πληθυσμιακό στοιχείο της αποικίας χρησιμοποιούσε την ελληνική κι όχι τη λατινική γλώσσα· δηλ. ύστερα από μακράιωνα συμβίωση με το ελληνικό στοιχείο είχε πια εξελληνιστεί γλωσσικά πλήρως.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στη γλώσσα των παραπάνω ελληνικών επιγραφών παρατηρούνται ορισμένα γλωσσικά φαινόμενα, κοινά και στις επιγραφές της υπόλοιπης Μακεδονίας¹, που είναι τα ακόλουθα:

- 1) αι αντί ε: αἰποιήσατο (= ἐποιήσατο)².
- 2) ε αντί αι³: γυνεκεί (=γυναικί)⁴, κέ (=καί)⁵, Τρύφωνα (=Τρύφαινα)⁶.
- 3) ει αντί ι (=γιωτακισμός)⁷: ἀνδρεῖ (=ἀνδρί)⁸, γυνεκεί (=γυναικί)⁹, εἰδείω (=ἰδίω)¹⁰, χάρειν (=χάριν)¹¹, Φε(ι)λουμένη (=Φιλουμένη)¹², Φλαβεία (=Φλαβία)¹³.
- 4) ι αντί ει¹⁴: ἰς (=εἰς)¹⁵, μνίας (=μνείας)¹⁶.
- 5) ο αντί ω: Ζοῖλος (=Ζωῆλος)¹⁷.
- 6) μβ > νβ: σύνβιον (=σύμβιον)¹⁸.
- 7) ν > νν (διπλασιασμός συμφώνων): Λικίννιος (=Λικίνιος)¹⁹.
- 8) σ > σσ (διπλασιασμός συμφώνων): Μεγίσστη (=Μεγίστη)²⁰.

1. Πρβ. Δ. Σαμσάρη, «Παρατηρήσεις στη γλώσσα των επιγραφών ρωμαϊκής εποχής της Δυτικής Μακεδονίας», *Μακεδονικά* 22 (1982) 485-491.

2. Βλ. Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 43.

3. Για το φαινόμενο αυτό βλ. Δ. Σαμσάρη, ό.π., σ. 489 και σημ. 1, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

4. Βλ. Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 43.

5. Ό.π., αρ. 64.

6. Ό.π., αρ. 56.

7. Βλ. Δ. Σαμσάρη, ό.π., σ. 489 και σημ. 2, όπου η σχετική βιβλιογραφία.

8. Βλ. Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 30.

9. Ό.π., αρ. 43.

10. Ό.π., αρ. 30.

11. Ό.π., αρ. 30.

12. Ό.π., αρ. 11.

13. Ό.π., αρ. 100.

14. Βλ. Δ. Σαμσάρη, ό.π., σ. 490 και σημ. 1, όπου η βιβλιογραφία.

15. Βλ. Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 12.

16. Ό.π., αρ. 45, 56, 81.

17. Ό.π., αρ. 45.

18. Ό.π., αρ. 13.

19. Ό.π., αρ. 64.

20. Ό.π., αρ. 43.

Όσο για τη λατινική γλώσσα, διαπιστώνει κανείς ότι τη χρησιμοποιούν στις επιγραφές τους - αρχικά τουλάχιστον - αποκλειστικά οι Ρωμαίοι άποικοι (ή ορισμένοι απελεύθεροί τους: π.χ. Macedo). Κι αυτοί όμως, με την πάροδο του χρόνου, φαίνεται πως αναγκάζονται να προσαρμοστούν στη γλωσσική πραγματικότητα και σιγά σιγά εξελληνίζονται γλωσσικά. Έτσι, ένας Ρωμαίος άποικος (ο Α. Κορνιφίκιος Ταραντίνος)¹, που επισκεύασε το γυμνάσιο της πόλης και αποθανάτισε την ευεργεσία του σε μια επιγραφή, αισθάνεται την ανάγκη να μεταφράσει το λατινικό κείμενο της επιγραφής και στην ελληνική γλώσσα· κι αυτό, γιατί προφανώς οι έφηβοι της αριστοκρατίας, που σύχναζαν στο γυμνάσιο και οι οποίοι θα διάβαζαν την επιγραφή, ήταν όχι μόνο λατινό-γλωσσοι αλλά και ελληνόγλωσσοι. Ένας άλλος εξάλλου Ρωμαίος άποικος (ο Λούκιος Βαίβιος)², αξιωματούχος μάλιστα της αποικίας (βουλευτής = decurio), που χρησιμοποιεί την ελληνική γλώσσα στο επιτύμβιο μνημείο της γυναίκας του (Πορκίας), μας προσφέρει ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα γλωσσικού εξελληνισμού των Ρωμαίων αποίκων.

Δυστυχώς όλες σχεδόν οι επιγραφές που μας είναι ως τώρα γνωστές αφορούν την ιδιωτική ζωή των αποίκων και των άλλων κατοίκων της Κασσάνδρειας κι έτσι δεν έχουμε παρά ελάχιστα μόνο στοιχεία για τη γλωσσική κατάσταση στη δημόσια ζωή και διοίκηση. Ωστόσο, από τα νομίσματα της Κασσάνδρειας, τα οποία φέρουν λατινικές επιγραφές, γίνεται φανερό ότι η λατινική ήταν η επίσημη και αποκλειστική γλώσσα της δημοτικής διοίκησης. Από τον 3ο μ.Χ. όμως αιώνα, με τη μεγάλη κρίση του Ρωμαϊκού κράτους και τη διείσδυση των Ελλήνων στην τοπική αριστοκρατία και στη δημοτική διοίκηση, η ελληνική γλώσσα άρχισε να υποσκελίζει τη λατινική³. Έτσι εξηγείται η εμφάνιση του ελληνικού όρου *κολωνεία* (αντί *colonia*) σε επιγραφή - πιθανώς δημόσια - από τη Νέα Ποτίδαια⁴, όπου βρισκόταν το αστικό κέντρο της αποικίας: [- - -] καὶ τῆ κολωνε[ία - - -].

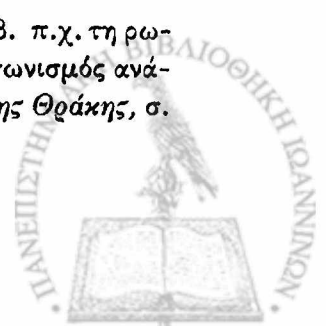
Ανεπηρέαστη επίσης έμεινε από το ρωμαϊκό αποικισμό και η θρησκευτική ζωή του ελληνικού και θρακικού στοιχείου της Κασσάνδρειας. Οι Έλληνες και οι Θράκες εξακολούθησαν να λατρεύουν τις δικές τους θεότητες. Αυτό φαίνεται από αφιερώσεις Θρακών στο Θράκα ιππέα και κυρίως από το γεγονός ότι τα δυο κατεξοχήν θρησκευτικά κέντρα των Ελλήνων, δηλ. ο ναός του Ποσειδώνα στην Κασσάνδρεια και το ιερό του Άμμωνα Δία στην Άφυτη, δεν έπαψαν να

1. Βλ. Κασσανδρευτική προσωπογραφία, αρ. 59.

2. Ό. π., αρ. 24.

3. Το ίδιο συνέβη και στις άλλες ρωμαϊκές αποικίες της Μακεδονίας· πρβ. π.χ. τη ρωμαϊκή αποικία των Φιλίππων, όπου μάλιστα υπήρχε πολύ μεγαλύτερος ανταγωνισμός ανάμεσα στην ελληνική και λατινική γλώσσα· βλ. Δ. Σαμσάρης, *Ο εξελληνισμός της Θράκης*, σ. 317-320.

4. D. Feissel-M. Sève, ό.π., σ. 303, αρ. 40.

ακμάζουν ως το τέλος της ρωμαϊκής αρχαιότητας. Εξάλλου ενδεικτικό είναι, από την άλλη μεριά, το γεγονός ότι, πέρα από την αυτοκρατορολατρεία, που ήταν η επίσημη λατρεία σε ολόκληρο το Ρωμαϊκό κράτος, δεν μαρτυρείται μέχρι στιγμής καμιά άλλη ρωμαϊκή λατρεία στις επιγραφές της Κασσάνδρειας¹. Το γεγονός αυτό, που δεν είναι ίσως τυχαίο, δείχνει: 1) ότι γενικά στη θρησκευτική ζωή της αποικίας και ιδιαίτερα της επικράτειάς της κυριαρχούσαν οι ελληνικές λατρείες· 2) ότι και οι Ρωμαίοι άποικοι της Κασσάνδρειας είχαν υποστεί θρησκευτικό εξελληνισμό, δηλ. είχαν υιοθετήσει τις ελληνικές λατρείες, τη στιγμή μάλιστα που η πλειοψηφία των αποίκων ήταν εκρωμαϊσμένοι κάτοικοι της Κάτω Ιταλίας, στους οποίους ήταν γνωστές από πριν οι ελληνικές λατρείες. Ο θρησκευτικός εξελληνισμός των Ρωμαίων φαίνεται τέλος κι από το γεγονός ότι στα νομίσματα της αποικίας εικονίζονται ελληνικές θεότητες (ο Ποσειδώνας και συχνότερα ο Άμμωνας Δίας)².

Σχετικά πάλι με τους θεσμούς της αποικίας, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι ρωμαϊκοί διοικητικοί θεσμοί διατηρήθηκαν ως το τέλος της ρωμαϊκής αρχαιότητας, εφόσον δεν υπάρχει καμιά απολύτως ένδειξη για αλλαγή του νομικού status της Κασσάνδρειας. Φαίνεται όμως ότι στην αποικία επιβίωσαν - ή αναβίωσαν αργότερα (;) - ορισμένοι άλλοι θεσμοί καθαρά ελληνικοί. Έτσι, από μια δίγλωσση επιγραφή (του τέλους του 1ου μ.Χ. αι.)³ πληροφορούμαστε την επισκευή και επομένως τη λειτουργία του ελληνικού γυμνασίου της πόλης, το οποίο, όπως είναι γνωστό, σχετιζόταν άμεσα με το θεσμό της εφηβείας και αποτελούσε κέντρο εξελληνισμού της αποικιακής αριστοκρατίας. Το γεγονός μάλιστα ότι την επισκευή του τη χρηματοδότησε, όπως μας πληροφορεί η επιγραφή, ένας Ρωμαίος άποικος δεν αφήνει όρια για αμφιβολίες ότι ανάμεσα στους εφήβους του γυμνασίου υπήρχαν και Ρωμαίοι, οι οποίοι φυσικά έπαιρναν την ελληνική παιδεία.

Αξιοσημείωτο ακόμη είναι το γεγονός ότι στην αποικία εξακολουθεί να χρησιμοποιείται το τοπικό (μακεδονικό) ημερολόγιο⁴, παράλληλα με το ρωμαϊκό⁵ επίσης χρησιμοποιείται το ελληνικό αριθμητικό σύστημα, όπως δείχνει

1. Εκτός από το ρωμαϊκό θεοφόρο όνομα *Veneria*, που μόνο του όμως δεν μπορεί να χρησιμεύσει ως ένδειξη για τη λατρεία της *Venus* (=Αφροδίτη)· ωστόσο στην περιοχή υπήρχε έντονη η παράδοση για τη διέλευση του *Αινεία*, με τον οποίο συνδέεται η Αφροδίτη. Πρβ. εξάλλου και νομίσματα (5ου π.Χ. αι.) της Σκιώνης, που εικονίζουν κεφάλι της Αφροδίτης (Baeye, *ό.π.*, σ. 61).- Αντίθετα στις ρωμαϊκές αποικίες του Δίου και κυρίως των Φιλίππων μαρτυρούνται ρωμαϊκές λατρείες· βλ. W. Baeye, *De Macedonum sacris*, σ. 173. P. Collart, *Philippes*, σ. 411 κ.ε.

2. Βλ. πιο πάνω, σ. 419.

3. Βλ. Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 59.

4. Πρβ. επιγραφές που αναφέρουν τους μακεδονικούς μήνες Υπερβερεταίο και Δίο (Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 13 και 31).

5. Πρβ. επιγραφή που μνημονεύει τον μήνα Ιούνιο (Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 15).

η παρακάτω επιγραφή (πιθανώς κατάλογος τιμών;) που βρέθηκε στην 'Αφύτη¹:

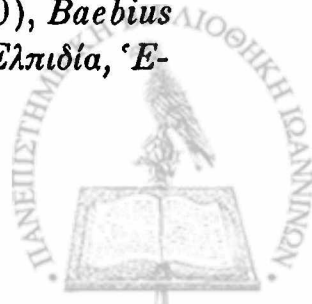
B·Δ·	* P - - -		- - - E
B·K	* P - - -		- - -I E
Δ·Π	* P I - - -		- - -N I
4 Δ·B·	* P I - - -	4	- - -Π E
Δ·K	* P - - -		- - -Π ;
Δ·Π·			- - -Π N
Δ Δ			- - -Π Ih
8 Z ;		8	- - -) Ih
Z Z			- - -Π Ih
Z Z			- - - KE
Z Δ			- - - - [
12 H Π	* - - -	12	- - - - P I h
H Z	- - -		- - - - P N
Δ Δ	- - -		- - - -

Τέλος, σχετικά με τα φαινόμενα του ανθρωπωνυμικού εξελληνισμού και εκρωμαϊσμού χρήσιμα συμπεράσματα εξάγονται από τη στατιστική μελέτη της προσωπογραφίας και ανθρωπωνυμίας. Έτσι, διαπιστώνει κανείς ότι τα περισσότερα πρόσωπα φέρουν ρωμαϊκά ονόματα. Συγκεκριμένα, από τα εκατό συνολικά πρόσωπα, που τα ονόματά τους μπορούν να διαβαστούν στις επιγραφές, τα σαράντα (δηλ. το 40%) φέρουν ρωμαϊκά ονόματα, τα είκοσι πέντε (δηλ. το 25%) ελληνικά, τα τριάντα (δηλ. το 30%) μικτά (ελληνικά και ρωμαϊκά) και τα πέντε (δηλ. το 5%) θρακικά (τα δυο θρακικά ονόματα και τα άλλα δυο μικτά: ελληνικό και θρακικό ή ρωμαϊκό και θρακικό). Από τα εκατόν πενήντα πάλι συνολικά παραδείγματα ανθρωπωνυμίων που μας δίνουν οι επιγραφές έχουμε:

α) Πενήντα πέντε ελληνικά (δηλ. το 36,6%): 'Αλέ[ξανδρος;], 'Αλυπος, 'Αντιγόνα, 'Ασύνκρι(τ)ος, Διοδώρα, Διονυσία, Διονυσοδώρα, 'Επίγονος (-ή), 'Επίξενος, 'Ερωτιανός (2), *Eutychia*, Εὐφίλ(ητος), Εὐφροσύνη, Ζειπύρων, Ζοίλος (sic), *Zosime* (= Ζωσίμη), Θεόφιλος (2), 'Ιέραξ, Κοπρία, *Macedo* (= Μακεδών), *Μεγίσστη* (sic), Μένανδρος, Μέννης, Μικυλίων (2), Μοῦσα, Μυράνθιν, Νείκων (2), Νικησώ, Νικοπολιανός, Νικόπολις, 'Ολυμπιάς (2), *Olynthus* (3), 'Ορεστεῖνος (2), Παράμονος, Πέριθος, Πίστη, Πλόκαμος, Πλωτιανός, Ποσιδώνιος, Πρωτογένης, Σώσανδρος, Τρύφενα (sic), Τυραννίς, Φ(ε)ιλουμένη, Φίλητος, *Chry[seros]* (= Χρύσερος).

β) Ενενήντα ρωμαϊκά (δηλ. το 60%): 'Αγρίππας, Αίλιανός, Αίμιλιανή, *Antonius(-a)* (4), 'Απρονσία, *Aruleius* (-α), Αὐρήλιος (-α) (10), *Baebius* (3), Γάιος, *Capito*, *Communis* (2), Διδιανός(-ή) (3), *Elenila*, 'Ελπιδία, 'Ε-

1. Βλ. D. Feissel-M. Sève, ό.π., σ. 303, αρ. 42.

ρέννιος (2), Φῆλιξ, Φλαβ(ε)ία, Φορτουνατά, Γέμελλος, *Ingenius*, Ἰουλιανή, Ἰούλιος (2), Κοειντιλία, Κόντος (2), Κορνήλιος (-α), Κορνιφίκιος (-α), Κου-
 ἄρτος(-α), *Lentulus*, Λικίν(ν)ιος (-α) (3), Λούκιος, Μάγνα, Μάξιμος(-α),
 Μαρκιανός, Μάρκιος(-α), *Marcus* (8), Οὐλπία, *Pedania*, Ποπιλλία, Πορκία,
 Προ(ε)ῖσκος (2), *Primus*, Πρισκίλλα, Πρόκλος, *Quintus*, Ρυγα, Σεκοῦνδα
 (2), Σευῆρος (3), *Thorianus*, *Valerius*, *Veneria*.

γ) Πέντε θρακικά (δηλ. το 3,4 %): Βασσα(;), Βιθιας, Διζαλης, Κουτιου-
 λης, Μαντα.

Από τις παραπάνω στατιστικές εκείνο που προξενεί ιδιαίτερη εντύπωση είναι το πολύ χαμηλό ποσοστό τόσο των προσώπων με θρακικά ονόματα όσο και των θρακικών ανθρωπωνυμίων. Αυτό δείχνει καθαρά ότι, κατά την αυτοκρατορική εποχή, το θρακικό στοιχείο είχε αφομοιωθεί σχεδόν ολοκληρωτικά από το ελληνικό στοιχείο· δηλ. είχε ολοκληρωθεί η διαδικασία του εξελληνισμού του, που είχε αρχίσει ήδη από τον 7ο/6ο π.Χ. αιώνα με τον ελληνικό αποικισμό των παραλίων του κατοπινού *territorium* της ρωμαϊκής αποικίας της Κασσάνδρειας. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι η παρουσία της εθνικής ομάδας των Θρακών μαρτυρείται στην αποικία από πέντε μόνο θρακικά ονόματα και μια μόνο θρακική λατρεία (του Θράκα ιππέα). Ο ρωμαϊκός αποικισμός της Κασσάνδρειας, αντί να γίνει αφορμή εκρωμαϊσμού των Θρακών, στάθηκε θετικός παράγοντας για τον εξελληνισμό τους.

Όσο για το συνολικό πληθυσμό των δυο άλλων εθνικών ομάδων (των Ελλήνων και των Ρωμαίων), από τις στατιστικές προκύπτει ότι τα πρόσωπα με ρωμαϊκά ονόματα, όπως και τα ρωμαϊκά ανθρωπωνύμια, είναι σχεδόν διπλάσια στον αριθμό από τα πρόσωπα με ελληνικά ονόματα, καθώς κι από τα ελληνικά ανθρωπωνύμια. Βέβαια θα μπορούσε κανείς να αποδώσει την αριθμητική υπεροχή των ρωμαϊκών ανθρωπωνυμίων στο γεγονός ότι οι Ρωμαίοι έφεραν τρία ονόματα, ενώ οι Έλληνες δυο ονόματα και αρκετές φορές μόνο ένα. Δεν πρέπει όμως από την άλλη μεριά να ξεχνούμε ότι ο ελληνικός πληθυσμός της αποικίας υπερτερούσε αριθμητικά από το ρωμαϊκό¹.

Έτσι, τα παραπάνω στατιστικά αποτελέσματα δεν μπορούν παρά να θεωρηθούν ενδεικτικά της σημαντικής προόδου που είχε κάνει ο ανθρωπωνυμικός εκρωμαϊσμός του ελληνικού στοιχείου. Εξάλλου αυτό το επιβεβαιώνει και το αρκετά υψηλό ποσοστό (30 %) των προσώπων με μίχτα ζευγάρια ονομάτων (ελληνικών και ρωμαϊκών) και η ανάμιξη του ελληνικού ονοματολογικού τύπου με το ρωμαϊκό, δηλ. η παράθεση του πατρωνυμικού άλλες φορές σε γενική (ελληνικός τύπος) κι άλλες σε ονομαστική (ρωμαϊκός τύπος), π.χ.: Μαρκιανός Μέννυος, Σευῆρος Ιέρακος, Σευῆρος Σώσανδρος, Αιλιανός Νείκων κλπ. Ανάμεσα στα πρόσωπα αυτά θα υπήρχαν ασφαλώς και Ρωμαίοι άποικοι ιταλικής καταγωγής, οι οποίοι έφεραν ελληνικά ονόματα πριν από την εγκατάστασή

1. Βλ. πιο πάνω, σ. 392.

τους στην Κασσάνδρεια¹, καθώς και απόγονοι από μικτούς γάμους Ρωμαίων και Ελλήνων. Τα περισσότερα όμως πρόσωπα με μικτά ζευγάρια ονομάτων ήταν Έλληνες κάτοικοι της Κασσάνδρειας ή εξελληνισμένοι Θράκες που είχαν θιγεί από τον ανθρωπωνυμικό εκρωμαϊσμό. Ως κριτήρια αναγνώρισης των τελευταίων μπορούν να χρησιμεύουν τα επιχώρια (μακεδονικά) ονόματά τους ή τα gentilicia (βλ. αμέσως πιο κάτω).

Η αριθμητική υπεροχή των ρωμαϊκών ανθρωπωνυμίων και η πρόοδος του ανθρωπωνυμικού εκρωμαϊσμού οφείλονταν σε διάφορους παράγοντες. Ανάμεσα σε αυτούς θα πρέπει να υπολογίσουμε τους μικτούς γάμους², τις στρατολογίες³ και τις απελευθερώσεις δούλων (manumissiones)⁴, εφόσον μάλιστα ο θεσμός της δουλείας ήταν διαδομένος. Επίσης, θα πρέπει να υπολογίσουμε τη «μόδα» της εποχής, σύμφωνα με την οποία οι γονείς έδιναν στα παιδιά τους ονόματα Ρωμαίων φίλων τους ή δημοφιλών Ρωμαίων· οι περιπτώσεις αυτές αφορούν συνήθως την υιοθέτηση ενός praenomen ή cognomen (σπανιότατα ενός gentilicium), όπως είναι π.χ. Κόιντος, Πρείσκος Πρείσκου, Σευήρος Σώσανδρος, Σευήρος Ιέρακος κλπ. Ωστόσο, ο παράγοντας εκείνος που στάθηκε πιο καθοριστικός ήταν η χορήγηση της civitas Romana σε Έλληνες peregrinos, η οποία, όπως είναι γνωστό, είχε ως άμεση συνέπεια την υιοθέτηση ρωμαϊκών ονομάτων. Αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι στην Κασσανδρεωτική προσωπογραφία υπάρχουν αρκετοί τέτοιοι πολιτογραφημένοι Ρωμαίοι πολίτες, οι οποίοι αναγνωρίζονται από τα gentilicia των χορηγών της civitas Romana· δηλ. είτε από τα αυτοκρατορικά gentilicia είτε από τα gentilicia Ρωμαίων διοικητών της επαρχίας Μακεδονίας. Συγκεκριμένα πρόκειται για τα gentilicia: *Antonius*, *Apuleius*, *Απρουσία*, *Baebius*, *Ιούλιος*, *Κορνήλιος*, *Λικίν(ν)ιος*, *Μαρκία*, *Valerius*, *Ουλπία*, *Ποπιλλία*, *Πορκία* και *Φλαβία*⁵. Τα αυτοκρατορικά gentilicia *Ιούλιος*, *Φλαβία* και *Ουλπία* μαρτυρούν τη χορή-

1. Πρβ. π.χ. έναν Ιταλό άποικο της Πέλλας (τον Αθηνόδωρο Λέοντος): Δ. Κανατσούλη, *Μακεδονική προσωπογραφία (Συμπλήρωμα)*, αρ. 1527.

2. Βλ. πιο πάνω, σ. 414-415.

3. Δεν μας είναι ως τώρα γνωστός στο ρωμαϊκό στρατό κανένας στρατιωτικός καταγόμενος από την Κασσάνδρεια, ενώ αναφέρονται στις επιγραφές στρατιωτικοί από άλλες ρωμαϊκές αποικίες της Μακεδονίας (Φιλίππους, Δίο, Πέλλα): βλ. Δ. Κανατσούλη, «Η μακεδονική πόλις», *Μακεδονικά* 4 (1955/60) 293-296. Th. Sarikakis, «Des soldats macédo-niens dans l'armée romaine», *Αρχαία Μακεδονία II* (Ανακοινώσεις κατά το Β' Διεθνές Συμπόσιο. Θεσσαλονίκη, 19-24 Αυγούστου 1973), Θεσσαλονίκη 1977, σ. 431-464. Ωστόσο, το γεγονός αυτό δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί τυχαίο, εφόσον τα παραδείγματα των Φιλίππων, του Δίου και της Πέλλας δείχνουν ότι από τις στρατολογίες δεν εξαιρούνταν οι κάτοικοι (peregrini) των ρωμαϊκών αποικιών.

4. Βλ. πιο πάνω, σ. 413-414, όπου γίνεται λόγος για τους απελεύθερους. Επίσης πρβ. την *Pedania Olynthia* (Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 84).

5. Βλ. Κασσανδρεωτική προσωπογραφία, αρ. 6, 9, 11, 23, 51, 57, 63, 64, 70, 82, 83, 88, 89, 100.

γηση της *civitas Romana* - στους ίδιους τους φορείς τους ή σε προγόνους τους - στα χρόνια βασιλείας της Ιουλιοκλαυδιανής δυναστείας, των Φλαβίων και των Αντωνίνων αντίστοιχα.

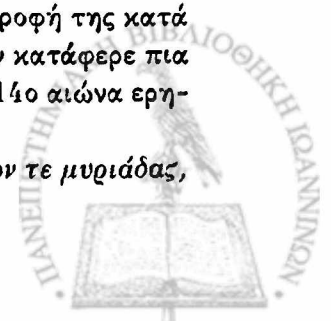
Επομένως, πριν από τον ανθρωπωνυμικό προηγούνταν συνήθως ο νομικός εκρωμαϊσμός. Αυτό φυσικά συνέβαινε ως το 212 μ.Χ. που εκδόθηκε η περιφημη *constitutio Antoniniana*, που η ευρεία εφαρμογή της στην Κασσάνδρεια, όπως μαρτυρείται από τους δέκα Αύρηλιους¹, επέφερε σημαντική αύξηση (11,5%) του ποσοστού των ρωμαϊκών ανθρωπωνυμίων. Μετά το 212 μ.Χ. που γενικεύτηκε ο νομικός εκρωμαϊσμός και επήλθε η νομική εξίσωση των *peregrini* με τους Ρωμαίους αποίκους της Κασσάνδρειας, έπαψε πια να υπάρχει ο καθοριστικότερος παράγοντας του ανθρωπωνυμικού εκρωμαϊσμού, εφόσον τα ρωμαϊκά ονόματα έχασαν πια τη νομική τους σημασία. Έτσι, μετά το 212 μ.Χ. και ιδιαίτερα με τη μεγάλη κρίση του Ρωμαϊκού κράτους, που είχε ως συνέπεια την εξασθένηση της κεντρικής εξουσίας, άρχισε πια ο βαθμιαίος εξελληνισμός των Ρωμαίων αποίκων, ο οποίος είχε ολοκληρωθεί ως τον 6ο αιώνα, όταν η Κασσάνδρεια καταστράφηκε από τους Ούνους² και αρκετοί από τους κατοίκους της κατέληξαν αιχμάλωτοι των βαρβάρων³.

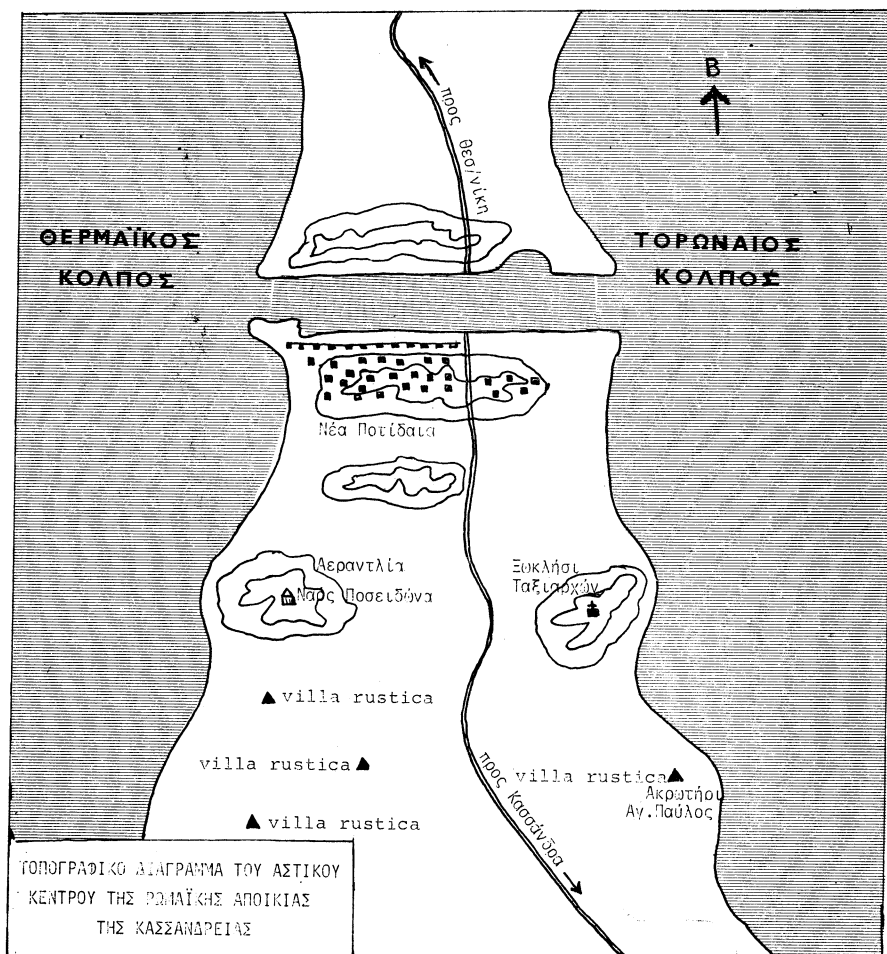
ΙΟΥΝΙΟΣ 1987

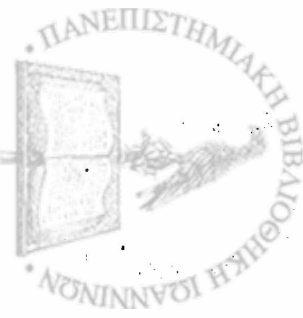
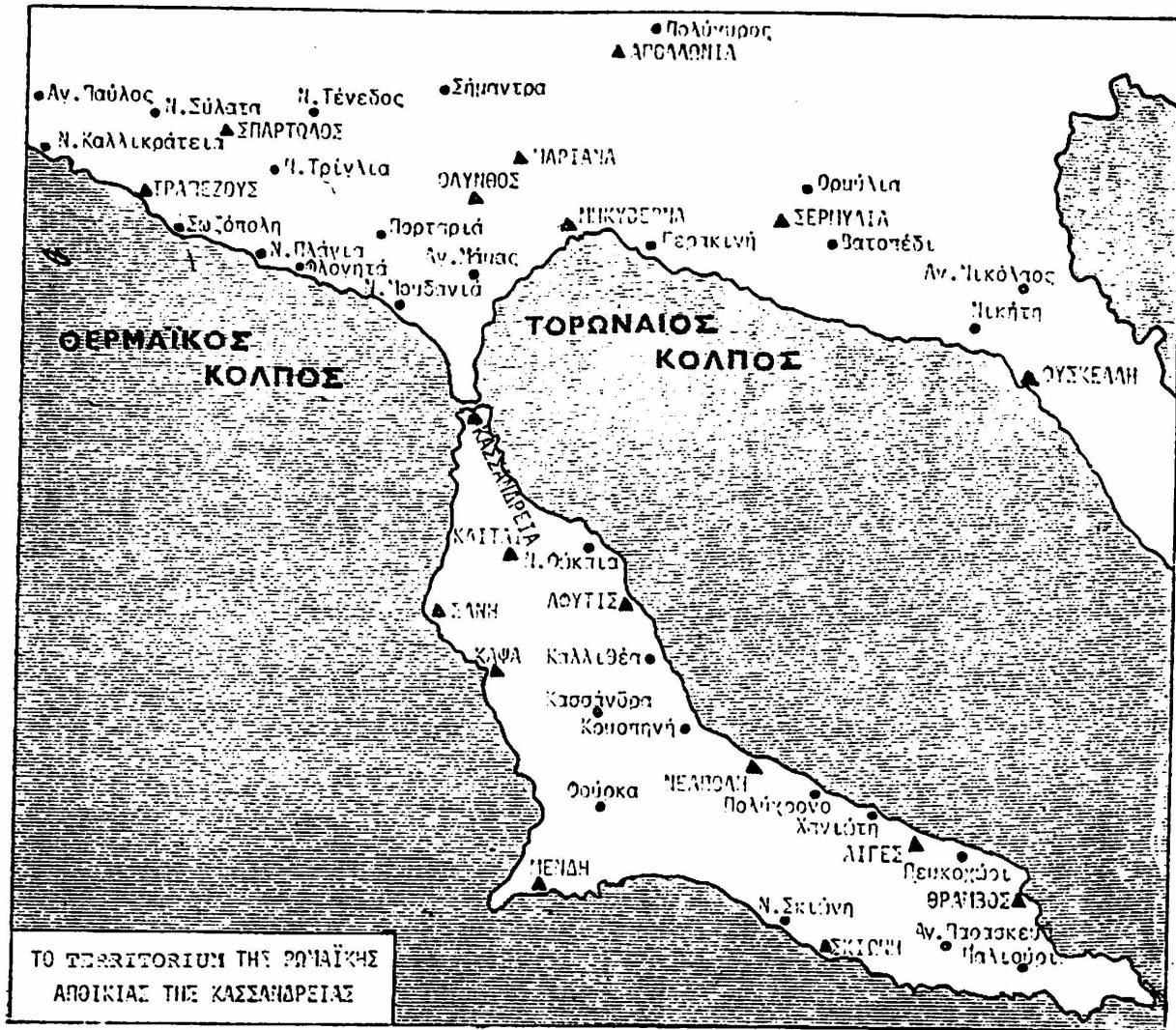
1. Ό.π., αρ. 13-22.

2. Προκόπ., *Περσικά*, II, 4: *Μέγα μὲν εὐθύς στράτευμα Οὐννικὸν διαβάντες ποτ' αὐτὸν Ἰστρον, ξυμπάση Εὐρώπῃ ἐπέσκηψαν... πόλιν δὲ τὴν Κασσάνδρειαν κατεστρέψαντο βίᾳ (ἦν οἱ παλαιοὶ Ποτίδαιαν ἐκάλουν, ὅσο γε ἡμᾶς εἰδέναι) οὐ τειχομαχῆσαντες πρότερον... Προκόπ., *Περὶ κτισμ.*, IV, 3.: *Οὕτω δὲ τὰς ἐνταῦθα (Κασσανδρείας) οἰκοδομὰς ὁ χρόνος διέφθειρε πᾶσας, ὥστε δὴ Οὐννικὸν τι ἔθνος οὐ πολλῶ πρότερον καταθέοντες τὰ ἐκείνη χωρία... τὸ τε ξύναμμα τοῦτο καὶ τὴν πόλιν ἄφοβοι ἐξεῖλον, καίπερ ἔξ οὗ γεγόνασιν ἄνθρωποι οὐ τειχομαχῆσαντες πώποτε.* - Εξάλλου η απουσία της Κασσάνδρειας από τον κατάλογο πόλεων του Ιεροκλή (*Συνεκδ.*) αποτελεί ένα *argumentum ex silentio* για την καταστροφή της κατά τον 6ο αιώνα. Σύντομα η πόλη ανοικοδομήθηκε από τον Ιουστινιανό, αλλά δεν κατάφερε πια να ξαναβρεί την παλιά της αίγλη· έτσι παρακμάζει συνεχώς, ώσπου τον 14ο αιώνα ερημώνεται τελείως.*

3. Προκόπ., *Περσικά*, II, 4: *...καὶ τὰ τε χρήματα ἔχοντες αἰχμαλώτων τε μυριάδας, δύο καὶ δέκα ἀπαγόμενοι ἐπ' οἴκου ἅπαντες ἀνεχώρησαν...*

R É S U M É

LA COLONIE ROMAINE DE CASSANDRÉA EN MACÉDOINE (COLONIA IULIA AUGUSTA CASSANDRENSIS)

par

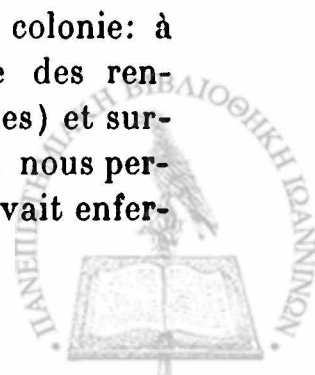
Dimitrios C. Samsaris

La présente étude est consacrée à l'histoire et à la topographie de la colonie romaine de Cassandrée, sur la base d'un matériel épigraphique à peu près de 60 inscriptions et des recherches topographiques personnelles sur terrain entreprises au territoire de la colonie. L'étude comprend onze chapitres.

Dans le premier chapitre on examine les problèmes relatifs à la fondation de la colonie et à l'origine des colons romains installés à Cassandrée. L'analyse des témoignages littéraires, numismatiques et épigraphiques montre que la colonie a été fondée (en 43 av. J.-C.) par le proconsul de la Macédoine *Q. Hortensius* d'après l'ordre de *M. Brutus*. Plus tard (en 30 av. J.-C.), Auguste avait installé à Cassandrée (deuxième *deductio*) des nouveaux colons, vétérans et citoyens romains, partisans d'Antoine, qui étaient, dans sa majorité, originaires d'Italie méridionale (Apulée, Taras etc.).

Le deuxième chapitre se rapporte au site et aux monuments du centre urbain de la colonie. La colonie a été fondée sur l'emplacement de la ville classique et hellénistique (Potidéa - Cassandrée), à côté du canal de Nea Potidéa. Pourtant il semble que la ville romaine, beaucoup plus étendue, a été bâtie sur cinq collines, de part et d'autre du canal, en donnant l'image d'une petite Rome. A défaut de fouilles systématiques, on ne connaît presque rien de l'urbanisme et des monuments de la ville, à part le site du temple de Poseidon.

Le troisième chapitre est consacré au territoire de la colonie: à son étendue, à ses frontières et à sa topographie. L'analyse des renseignements fournis par les textes (littéraires et épigraphiques) et surtout les résultats des recherches topographiques sur terrain nous permettent de conclure que le territoire de la colonie romaine avait enfer-

mé dans ses frontières la partie sud-ouest de la Chalcidique, c'est-à-dire une étendue totale des 300 milles carrés. Il ressort aussi la conclusion que la colonisation romaine a raminé la vie dans la campagne; ainsi on voit une augmentation importante du nombre des agglomérations rurales en comparaison avec l'époque précédente.

Les deux chapitres suivants se rapportent aux voies terrestres et maritimes, qui passaient du territoire, et à la population de la colonie. En regard de la population, on constate, sur la base des données fournies par l'étude onomastique, l'existence de trois groupes ethniques: des Romains, des Grecs et des Thraces. Les statistiques sur les noms de personnes (grecs, romains et thraces), qui reflètent la composition ethnique de la population, montrent bien la minorité de l'élément romain. Une tentative pour l'évaluation numérique de la population de la colonie nous conduit au chiffre hypothétique des 16.000-19.000 habitants (= ville: 6.000 - 9.000 habitants, territoire: 10.000 habitants).

Dans le sixième chapitre on a rédigé une prosopographie de Cassandrée d'après les éléments fournis par l'épigraphie; à défaut d'un *corpus* des inscriptions, on donne, chaque fois, le texte épigraphique mentionnant la personne en question. Ensuite, les deux chapitres suivants sont consacrés à la société et à l'économie de la colonie. A propos de la société, on constate d'une part l'existence d'une aristocratie coloniale romaine et d'une aristocratie locale grecque et d'autre part la présence des affranchis et des esclaves. Grâce aux mariages mixtes et à l'octroi de la citoyenneté romaine aux pérégrins, a commencé une infiltration grecque à l'aristocratie coloniale et à l'administration locale; de cette manière elle aboutit à devenir, au IIIe s. ap. J.-C., une aristocratie mixte (gréco-romaine). Pour ce qui concerne l'économie, elle avait un caractère rural et elle était basée principalement sur l'apiculture, sur la viticulture et sur la plantation d'oliviers et des céréales. Les vestiges des *villae rusticae* offrent une indication pour l'intérêt rural des colons romains installés à Cassandrée.

Les deux chapitres suivants se rapportent à l'administration locale de la colonie, à ses institutions et à ses cultes. Les témoignages épigraphiques à propos de l'administration et des institutions sont assez pauvres; mais la mention de certaines institutions importantes (*duovir, aedilis, quaestor, decuriones*) nous permet de conclure que Cassandrée avait la même organisation administrative que les autres colonies romaines.

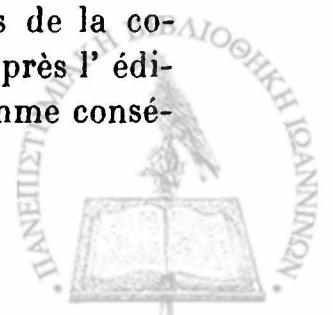

Dans le dernier chapitre on étudie les conséquences résultées de la colonisation romaine et de la cohabitation de longue durée des colons romains et des pérégrins (Grecs et Thraces hellénisés). En se basant sur le matériel épigraphique et surtout sur la prosopographie et l'onomastique de la colonie, on aboutit, par la méthode statistique, à des constatations et des conclusions très intéressantes. Ainsi, à propos de la langue, on constate la prépondérance de la langue grecque sur l'épigraphie de la colonie, qui reflète bien sûr la réalité linguistique. Concrètement sur un ensemble de 58 inscriptions (publiées) de la colonie et de son territoire, les 47 inscriptions (81 %) sont grecques, les autres 10 (17,2%) latines et seulement une inscription est bilingue (latino-grecque). Au point de vue chronologique, il paraît qu'au IIIe s. ap. J.-C. la langue grecque prédominait dans la vie privée de la colonie et elle avait aussi presque supplanté la langue officielle (latine) dans la vie publique; d'après les témoignages épigraphiques, la langue grecque était aussi en usage chez les colons romains.

La colonisation romaine n'avait pas du tout touché la vie religieuse des pérégrins (Grecs et Thraces); ils continuaient à adorer leurs dieux locaux. Il est d'ailleurs remarquable le fait que les dieux grecs figurent toujours sur les monnaies de la colonie. On constate même la survivance des institutions grecques (p. ex. gymnase: éphèbie), du calendrier local (macédonien) et du système numérique grec.

Pour ce qui concerne les phénomènes d'hellénisation et de romanisation de la population de la colonie, c'est l'onomastique qui offre des indications précieuses. Ainsi, on constate d'abord que sur un ensemble de 150 noms de personnes on a: 55 noms grecs, 90 romains et 5 noms thraces. La grande minorité de noms thraces signifie qu'à l'époque impériale l'élément thrace a été presque totalement assimilé par les Grecs, après une cohabitation de plusieurs siècles. Par contre la supériorité numérique de noms de personnes romains est significative du progrès de la romanisation anthroponymique effectuée entre les membres de la société hellénophone (grecque et thrace hellénisée).

Parmi les facteurs déterminatifs de cette romanisation anthroponymique, on peut compter les mariages mixtes, les recrutements dans l'armée romaine et les affranchissements des esclaves. Cependant le facteur principal de ce phénomène était - bien sûr jusqu'à l'année 212 ap. J.-C. - l'octroi de la citoyenneté romaine aux pérégrins de la colonie, bien attesté par la prosopographie de Cassandrée. Après l'édition de *constitutio Antoniniana* (212 ap. J.-C.), ayant comme consé-

quence immédiate l' égalisation juridique entre les colons et les pérégrins, et surtout après la grande crise de l' Empire romain, c'était le phénomène d' hellénisation des colons, qui a commencé à faire de progrès continuel; et il aboutit enfin à l' assimilation complète des colons romains.

Université de Jannina
Département d' Histoire

